

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ "КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ"
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНИХ НАУК ТА СОЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ

**ТИП ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ І ПОЛІТИЧНА КОРУПЦІЯ В УКРАЇНІ:
МЕХАНІЗМИ ЗМІНИ ТА ФАКТОРИ ВПЛИВУ**

Кваліфікаційна робота зі спеціальності

№8.03010401 «Політологія»

На здобуття академічного звання магістр «Політології»

Студент-виконавець:

Саліженко Олександр Вікторович

2-го курсу ОКР-магістр, денної форми навчання

Науковий керівник:

Чабанна Маргарита Валеріївна

кандидат політичних наук, доцент

Допущено до захисту:

Зав. кафедри _____

Протокол №

«___» _____ 2021 р.

КИЇВ-2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇВ УКРАЇНІ	15
РОЗДІЛ 2. МАЖОРИТАРНА ВИБОРЧА СИСТЕМА АБСОЛЮТНОЇ БІЛЬШОСТІ, ВИБОРИ 1994 РОКУ: СКЛАДНІСТЬ ТА ДОВГОТРИВАЛІСТЬ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ, ПОЛІТИЧНІ МАНІПУЛЯЦІЇ	24
РОЗДІЛ 3. ЗМІШАНА СИСТЕМА, ВИБОРИ 1998, 2002, 2012, 2014, 2019 РОКІВ: ПАРАЛЕЛЬНЕ БАЛОТУВАННЯ, «ТУШКИ», ДИСПРОПОРЦІЯ ВИБОРЧИХ ОКРУГІВ, НЕРІВНОМІРНИЙ РОЗПОДІЛ СУБВЕНЦІЙ	34
РОЗДІЛ 4. ПРОПОРЦІЙНА СИСТЕМА, ВИБОРИ 2006 ТА 2007 РОКУ: ПРОДАЖ МІСЦЬ У СПИСКУ, «КНОПКОДАВСТВО» ТА НОВИЙ ВИБОРЧИЙ КОДЕКС	58
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	75

ВСТУП

Наразі в світі існує цілий ряд різновидів виборчих систем, які об'єднують у дві основних групи – мажоритарна та пропорційна. З часу відновлення незалежності України у 1991 році в державі відбувалась неодноразова зміна виборчих правил. За цей час Україна випробувала обидві базові виборчі системи, а також їх змішаний варіант. Кожна з цих систем має власні переваги та недоліки, крім того, вона має також і специфіку реалізації в українському політичному контексті.

Послідовність зміни виборчої системи в Україні виглядала наступним чином: на початку української незалежності держава отримала у спадок радянський парламент, згодом у 1994 році перші парламентські вибори відбувались за мажоритарною системою абсолютної більшості; у 1998 та 2002 роках їй на зміну прийшла змішана система за принципом 50/50, у 2006 та 2007 роках – пропорційна система з закритими партійними списками; у 2012, 2014 та 2019 роках вибори пройшли знову за змішаною системою за принципом 50/50. З 1 січня 2020 в Україні набув чинності новий Виборчий кодекс, який регламентує проведення не лише парламентських, а виборів різного рівня. Зокрема він передбачає проведення виборів за пропорційною системою з відкритими регіональними списками. За новими правилами в державі вже відбулись місцеві вибори 2020 року.

Така тенденція зміни виборчих правил відносить Україну до країн з найчастішими змінами виборчої системи. З одного боку, це може свідчити про політичну еволюцію, поступове вдосконалення системи виборів та формування незалежних виборчих інституцій в молодій демократичній країні. З іншого боку, зміна механізму формування представницького органу влади досить часто відбувалась напередодні старту виборчого процесу, після або ж перед виборами президента держави, що свідчить про нестабільність виборчої системи і спробу основних політичних гравців за допомоги різних політичних механізмів

вибудувати сприятливу кон'юнктуру для того, аби забезпечити власне представництво у владі або зберегти вже існуючий вплив.

Українська політична реальність демонструє, що фактично голосування під час електорального процесу є чи не єдиним реальним механізмом впливу громадян на владу. В той же час система виборів до Верховної Ради та органів місцевого самоврядування не дає можливості виборцю впливати на ретельний відбір політиків та особистий склад парламенту. А формальне зняття недоторканості з народних депутатів у Верховній Раді 9 скликання не дало реальної можливості притягнути їх до відповідальності навіть за «кнопкодавство», яке стало одним із символів політичної корупції у сучасному українському парламенті та було нещодавно криміналізоване на рівні законодавства. Через відсутність політичної волі, діючу систему кругової поруки серед політичної верхівки та слабкість правоохоронних органів, політики не несуть відповідальності за порушення закону.

Актуальність роботи. Науковці зазначають, що тема проблем корупції загалом та політичної корупції зокрема має давнє суспільне усвідомлення. Проте у науковому дискурсі ці теми є порівняно новими, адже дослідники довгий час вважали їх або надто нормативними, або ж заполітизованими для дослідження. Аналогічну ситуацію маємо й в українському науковому дискурсі та національних дослідженнях. Політична корупція в Україні завжди була однією з найбільш актуальних та наріжних тем суспільного обговорення протягом української історії.

З історичних джерел відомо про політичну корупцію у вигляді підкупу виборців ще в часи козацької демократії під час голосування за полковників та інше козацьке керівництво. Так, наприклад, у записці генерального судді Війська Запорозького Василя Кочубея йдеться, що Павло Герцик уперше здобув пернач полковника, щедро *«подольстившиися и подмогоричившиися козакам полтавским»* [61, ст. 14]. За відомостями істориків, претендент на сотництво в Ічнянській сотні Прилуцького полку Григорій Стороженко під час змагання за

голоси виборців також *«взяв із собою, на особенный возок, несколько відер горелки, ездил по всей сотні селами, упоивая оною, перепрощивая и уговаривая на свою сторону куренных атаманов і козаков»*, – так описував «виборчу гречку» ічнянський наказний сотник і суперник Стороженка на виборах Іван Новицький [61, ст. 15]. Крім того, навіть в ті часи конкуренти вже вдавались до брудних технологій та «чорного піару». Зокрема, кандидат «давав різні обманчиві підписки» з гарантіями, що його виборці отримають певне полегшення по службі та не будуть покарані за проступки.

Козацька еліта, звісно, усвідомлювала руйнівні наслідки корупційних діянь та їхню загрозу для української державності. Водночас побутувало розуміння важливості вільного голосування та демократичного обрання військово-адміністративного керівництва Гетьманщини. Переконливим доказом цього є окрема частина в Статті Х Конституції Пилипа Орлика 1710 року, в якій серед іншого зазначається про порядок призначення старшин у Війську Запорозькому, застереження гетьману від отримання хабарів та унеможливлення корупційних дій: *«Найбільше ж на людей бідних чинять утиски і здирства та пригнічують їх тягарями владолюбні хабарники, які не за заслуги свої, а через ненаситну пожадливість прагнуть потрапити в уряди військові і посполиті для свого збагачення. Вони спокушають серце гетьманське, і завдяки корупції, без повного обрання та всупереч справедливості і закону, чи в уряди полковничі проникають, чи обіймають інші посади. Тому остаточно постановляється, щоб Ясновельможний гетьман жодними, хоч би й найбільшими, подарунками та респектами не спокушався, нікому за хабарі в урядах ні полковничих, ні інших військових чи посполитих посад не давав і насильно в уряд нікого не призначав. Завжди як військові, так і посполиті урядники, особливо полковницькі, мають обиратися вільними голосами, а по обранні – владою гетьманською затверджуватись»* [37].

Однак поразка козаків на чолі з Іваном Мазепою під Полтавою не дала можливості українській політичній еліті вдосконалити виборчий процес в

козацькій державі та розвинути демократичні процедури. Російська імперія скасувала виборність козацьких керівників і запровадила призначення або ж затвердження на посади. Вже зовсім скоро стало зрозуміло, що втрата механізму вільного обрання очільників своєї держави врешті призвела до втрати самої держави.

В історичному контексті також слід згадати про ще один яскравий приклад політичної корупції, з яким зіткнувся класик української літератури Іван Франко вже наприкінці XIX століття під час балотування до австрійського парламенту та польського сейму від Радикальної партії. Перемогти на парламентських виборах талановитому письменнику та активному громадсько-політичному діячу Франку тоді не вдалось. В тому числі через політичну корупцію і підкуп виборців його опонентами. Для позначення виборців, які продавали свої голоси кандидатам за гроші під час виборчих кампаній в Західній Україні на зламі XIX-XX ст. в публіцистиці почали використовувати епітет «хруні», а підкуп виборців у вигляді продуктів називали «виборчою ковбасою». Уперше цей термін з'явився 15 березня 1882 року на сторінках гумористичного часопису «Зеркало», який у Львові видавав Корнило Устиянович. Як зазначають українські історики, за кілька років термін «хрунь» увійде до «Малоруско-німецького словаря» Желіховського й Недільського, а згодом і перейде до «Словаря української мови» Грінченка. *«Въ Галицїи: избиратель, продающій свой голосъ»*, — так лаконічно пояснюють це поняття в словнику [32, ст. 23].

Після відновлення української незалежності політична корупція не зникла, натомість охопила всі гілки влади та її інституції, а також місцеве самоврядування в державі. Вона продемонструвала руйнівні економічні та політичні наслідки і є головною перепорою на шляху подальшого демократичного розвитку України. Електоральна корупція стала однією з причин політичної кризи та приводом до Помаранчевої революції 2004 року. Натомість політична корупція режиму Віктора Януковича призвела до

Революції Гідності 2013-2014 років. Боротьба з політичною корупцією в державі завжди була однією із головних вимог масових протестів українців. Не менш актуальними ці вимоги є й після подій Євромайдану та від початку російсько-української війни. Є очевидним, що і зараз російська влада використовує корупцію у своїй гібридній війні проти України зокрема й для того, щоб підірвати державу зсередини. Саме політична корупція є тим небезпечним інструментом, який послаблює національні інституції та знищує українську оборону.

Так, наприклад, автори аналітичної довідки Центру Разумкова зробили вкрай критичний висновок: *«Подальше поширення політичної корупції в Україні загрожує її національній безпеці, оскільки знижує ефективність дій влади, підриває її суспільну легітимність, стимулює поширення у суспільстві правового нігілізму, зневіри у цінностях демократії та верховенства права. Це має своїм наслідком зниження рівня конкуренто-спроможності країни на світовій арені, її здатності адекватно реагувати на внутрішні та зовнішні виклики»* [42, ст. 2].

Попри те, що в Україні протягом десятиліть відбулась низка виборчих кампаній, а спроби викривлення волі громадян та узурпації влади викликали масштабні протести українців, для побудови справжньої стійкої демократії потрібні рівні умови боротьби для кандидатів та можливість вільного і поінформованого вибору для громадян. Щоби виборчий процес був не клановою боротьбою, а інструментом розвитку держави, а демократія була потребою, а не лише процедурою.

Створення антикорупційних органів в Україні, таких як НАБУ, НАЗК, САП та Антикорупційного суду, не поклато відразу край політичній корупції і не спричинило швидкого ефекту боротьби з нею. Новостворені антикорупційні органи лише продемонстрували масштаби корупції, її глибину в державній системі та актуалізували гостроту проблеми.

Іноді від деяких політиків та критиків боротьби з корупцією можна почути, що проблема корупції «надумана» або ж переоцінена, адже є низка інших вкрай важливих глобальних проблем. Наприклад, кліматична криза та проблеми екології, збільшення розриву між багатими та бідними, порушення прав людини та ін. Однак, як наголошує шведський політолог і дослідник корупції Бо Ротштейн, проблема корупції в кожному з цих випадків є дуже важливою, адже джерело корупції — глибоко політичне. Корупція безпосередньо пов'язана і впливає на всі інші суспільні проблеми і без її подолання не можливо буде їх вирішити [47]. Це стосується як проблем на глобальному, так і на національному рівні кожної держави. Відтак і проблема політичної корупції має вкрай актуальне значення, адже політики ухвалюють рішення, які впливають на мільйони інших громадян, а корупційні дії напряду впливають на ефективність державних політик і руйнують суспільну довіру в довготривалій перспективі. Без відповідної політичної стратегії будь-яке рішення задля подолання цієї проблеми приречене на провал.

На жаль, через відсутність реальної протидії, політична корупція в Україні з девіантної поведінки поступово стала нормою стосунків у суспільстві та серед самих політиків. Крім того, міжнародний досвід демонструє, що корупція не є ізольованим явищем, ми не можемо викоринити її лише в медицині, освіті чи політиці без радикального і повного реформування цих галузей. На думку відомої дослідниці Аліни Мунджіу Піппіді [63], частково корупція — це політичний провал, який виникає внаслідок неефективної політики і це не зміниться, якщо просто заарештовувати лікарів, вчителів чи навіть чиновників, які отримували «подарунки». Щоб вони цього не робили, потрібно кардинального змінити систему, аби не було стимулів їх брати.

Об'єкт дослідження: виборчі системи в Україні.

Предмет дослідження: взаємозв'язок між типом виборчої системи та рівнем політичної корупції в Україні

Мета роботи: з'ясувати, як зміна типу виборчої системи впливає на рівень політичної корупції в Україні.

Методологічну основу роботи складають одразу кілька методів дослідження, що, зокрема, зумовлено тим, що сама корупція та політична корупція є складним та багатогранним процесом, який формується із культурних, політичних, економічних, інституційних та інших складових. Зокрема, політологи досліджують, який вплив має корупція на демократичні процеси та їхню легітимність, а також якою є динаміка її поширення за різних політичних режимів. Економісти, соціологи та психологи натомість вивчають неформальні платежі та неформальний обмін у корупційних системах, раціональність корупційних дій, а також вплив корупції на економічні процеси в державі чи окремих галузях. В свою чергу, культурологи та антропологи досліджують неформальні традиції обміну, дарування та подяк у різних народів та культур. Корупцію зі свого наукового ракурсу також досліджують правники, журналісти та багато інших галузевих спеціалістів. Водночас варто зазначити, що кожна дисципліна має як свої можливості, так і низку обмежень. Саме тому міждисциплінарний підхід у вивченні корупції є найбільш оптимальним та ефективним, він дає перспективу покращити дослідження такої багатоскладової та комплексної проблеми як корупція. Відтак методика досліджень корупції та політичної корупції має поєднувати методи різних наукових дисциплін та використовувати широкий спектр підходів, зокрема: аналіз, синтез та узагальнення, а також логічний, історичний, порівняльний, функціональний та системний методи. Крім того, в дослідженні політичної корупції в Україні, в діяльності політиків та депутатів різних рівнів будуть використані емпіричні дані, зокрема дані голосувань за законопроекти, відвідування сесій та пленарних засідань рад, комітетів та комісій, дані про переходи депутатів між фракціями, об'єм виділених бюджетних коштів на округи депутатів-мажоритарників, фінансування політичних партій та ін.

Аналіз літератури: Концептуалізацію та визначення політичної корупції здійснили низка науковців, зокрема конституціоналіст Карл Фрідріх [64], який дав історичну ретроспективу зміни поняття корупції та акцентував на тому, що залишилось незмінним протягом років.

Політичний філософ Марк Філп у своїх працях [74] дає визначення п'яти визначальних складових політичної корупції, які вважаються «класичними» у дослідженнях політичної корупції. Він, зокрема, зосереджується на тому, що відділяє явище корупції від її наслідків, а також від схожих деструктивних явищ, наприклад, поганого урядування.

Американський політолог Джеймс Скотт ввів та концептуалізував поняття «політичної машини», яка формує неідеологічну організацію політичної партії, що зацікавлена в отриманні й утриманні посад для своїх лідерів та розподілі доходів між тими, хто керує організацією та на неї працює. Принцип «політичної машини», на думку автора, стає джерелом політичної корупції, яка проявляється у покровительстві та розподілі посад [13].

Як зазначають упорядники «Антології дослідження корупції», Крістоф Штефес у своїх працях використовує концепцію системи корупції як теоретичну основу для дослідження функцій самозбереження корупції на пострадянському просторі. Штефес аналізує вплив централізованої та децентралізованої корупції на розвиток політичних режимів [12, ст. 21].

Британські дослідниці Гетер Маркетт та Карін Пайффер у своїй спільній доповіді на тему «Колективні дії та системна корупція» [68] у Європейському консорціумі політичних досліджень аналізують, зокрема, й те, чому багаторічна боротьба з корупцією та низка антикорупційних реформ у країнах, що розвиваються та суспільствах, де корупційні дії є «нормою» поведінки, не дають помітного прогресу і корупція досі залишається вкрай нагальною проблемою. Вони стверджують, що за півтора десятиліття боротьба з корупцією у країнах, що розвиваються, зросла за експоненціальною шкалою. Для боротьби з нею залучають найбільші міжнародні організації та фонди, започатковують

сотні проєктів реформ, планів дій та антикорупційних агентств. У доповіді дослідниці наголошують, що для боротьби з корупцією протягом цього часу залучили від сотні мільйонів до мільярда доларів інвестицій, що назвали народженням «антикорупційної галузі». Але, попри ці заходи, найбільш корумповані країни і досі залишаються такими ж корумпованими, як і до початку антикорупційних реформ [68].

Маркетт та Пайффер зазначають, що для великої кількості дослідників корупції широкомасштабний провал антикорупційних реформ полягає у невідповідності теоретичних засад та підходів. На формування антикорупційних програм переважно впливає теорія принципала-агента, коли у посадовців, які мають широкі дискреційні повноваження, відсутня підзвітність. І нагадують про класичну формулу корупції Роберта Клітгаарда — $K = M + D - P$; Корупція = Монополія + Дискреція – Підзвітність.

Проте дослідниці вважають, що ця теорія, як і низка інших підходів до вивчення корупції, має певні обмеження та «білі плями». Критики теорії принципала-агента стверджують, що це припущення є хибним, особливо в контексті системної корумпованості суспільства, де корупція є зручним механізмом в системі колективних дій. *«Теорія принципала-агента помилково припускає, що в громадянському суспільстві та на державних посадах будуть “принципові принципи”, які активно будуть протидіяти корупції та застосовувати антикорупційні реформи. Натомість системна корупція зберігається, оскільки вона є нормою у такому контексті, а окремі люди мало що отримують від утримання або протистояння корупції, якщо вони не можуть довіряти іншим людям»,* — йдеться у доповіді британських дослідниць [68, с.2].

Крім розгляду класичної теорії принципала-агента, дослідниці також аналізують переваги та обмеження теорії колективних дій економіста і соціолога Мансура Олсона у вивченні корупції. Вони також поділяють думку Олсона про те, що лише окремий і вибірково мотив може стимулювати

раціонального індивіда в групі діяти в спосіб, запропонований групою. Тобто учасники великої групи діятимуть заради досягнення спільних інтересів лише тоді, коли буде можливість отримати особисту вигоду (соціальну, економічну, політичну тощо). Дослідниці наголошують, що на рішення щодо участі у боротьбі з корупцією суттєво впливає рівень довіри у суспільстві та уявлення про те, як діють інші. Крім того, вони говорять про те, що корупція досить часто є механізмом, що дозволяє людям, особливо з незахищених верств населення, вирішувати складні та нагальні особисті проблеми. Визнаючи соціальну, політичну та економічну функції, які іноді виконує корупція, ми бачимо, зазначають дослідниці, іншу сторону того, чому іноді не вистачає політичної волі провести ґрунтовні антикорупційні реформи в країнах із корумпованою системою.

Важливою працею в дослідженні політичної корупції в Україні є робота дослідниці Болонського університету та співзасновниці міжнародної мережі дослідників корупції ICRN Оксани Гус, яка спеціалізується на темі політичної корупції в гібридних режимах. Гус розробила модель системи корупції в Україні і демонструє механізми самозбереження цієї системи для стабілізації гібридного політичного режиму. У своїй роботі дослідниця наголошує, що існує широкий спектр концепцій, пов'язаних з корупцією, які науковці застосовують, описуючи ґрунтовані на корупції гібридні режими, зокрема й український. Серед таких концепцій авторка виокремлює превентивний і примусовий клієнталізм, олігархічний неопатримоніалізм, політику патронажу, державу шантажу та машинну політику. Гус підкреслює, що спільним для всіх назв є наголос на важливості ролі корупції, проте вони не визначають чіткого взаємозв'язку між усіма цими поняттями і корупцією. Відтак, на думку дослідниці, варто зробити концептуальне уточнення для коректного визначення механізмів корупції та відділення їх від решти форм неформальної політики [13, ст. 60].

Ще однією важливою складовою у вивченні проблем корупції та політичної корупції в розрізі країн є дослідження низки авторів під назвою «Perception vs. experience: Explaining differences in corruption measures using microdata» [67]. Автори праці наголошують, що політика боротьби з корупцією на сьогодні посідає важливе місце у програмах діяльності урядів різних національних держав, міжнародних неурядових організацій, таких як Transparency International, а також Світового банку. Проте, на думку авторів, академічні дослідження та політичні консультації, що підтримують боротьбу з корупцією, в першу чергу спираються на невелику кількість суб'єктивних показників корупції, серед яких найбільш відомим є Індекс сприйняття корупції (CPI) Transparency International. Науковці зазначають, що як для досліджень, так і для розробки антикорупційної політики вкрай важливо, щоби показники корупції, які використовують, точно відображали реальність.

Автори статті зауважують, якщо між двома типами показників — сприйняттям та досвідом корупції — існують значні та систематичні відхилення, то це означає, що жоден із них не повинен використовуватися як беззаперечний доказ корупції без належного розгляду. Потрібно зрозуміти, чому люди оцінюють корупцію не так, як вони її переживають. Крім того, потрібно окремо проаналізувати умови, за яких особам повідомляють про підвищений або знижений рівень сприйняття корупції, враховуючи власний досвід корупції. Ще одним важливим аспектом, на якому акцентують увагу автори статті, є те, що деякі характеристики окремих осіб та країн могли впливати на пріоритети щодо рівня корупції, без пояснень механізмів цих процесів. Дослідники пропонують врахувати чотири наступних фактори:

- індивідуальні соціально-демографічні характеристики (вік, дохід та освіта);
- сукупні політичні показники (включно зі свободою преси, демократією тощо);
- сукупні економічні показники (дохід, економічне зростання тощо);

- культура, етнічна приналежність та релігія (погляди та переконання, поширені серед населення).

Наостанок варто додати слова сінгапурського лідера Лі Куан Ю, якого дуже люблять цитувати українські політики як приклад боротьби з корупцією в державі: *«Коли люди, які перебувають біля керма, розглядають владу як наданий їм особистий привілей, вони неминуче починають займатися самозбагаченням, просуванням кар'єрними сходами своїх родичів і наданням послуг своїм друзям... У такому разі народ довго і дорогою ціною розплачується за гріхи та злочини своїх керівників»* [33, с. 450].

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

Оскільки ми будемо досліджувати причини частих змін виборчої системи в Україні, а також визначати, який це мало вплив на рівень політичної корупції, перш за все, потрібно визначити поняття **виборчої системи**. Як пишуть українські науковці, *«виборча система — це порядок організації і проведення виборів до представницьких органів державної влади та до органів місцевого самоврядування та на інші суспільні посади, що забезпечує реалізацію певній групі громадян (нині — тим, які досягли визначеного віку, раніше також за іншими ознаками — майновими, статевими, расовими і т. ін.) своїх виборчих прав»*. [12].

Як зазначалось раніше, **корупція** має низку різних визначень і контекстів. Вони залежать від галузі науки, яка її досліджує, від історичного проміжку дослідження, політичної системи, а також різних груп і культур, в яких відбуваються корупційні дії. Як зазначає американський філософ та політолог Френсіс Фукуяма в есе «Що таке корупція?» [66], явище, якому дали назву «корупція», містить в собі широкий спектр поведінки, економічні та політичні наслідки якої сильно різняться. Науковець наголошує, що попри всі академічні зусилля у вивченні корупції, досі немає загальновживаної термінології для розрізнення різних форм корупції. Саме тому, перш ніж взятися за корупцію, необхідно забезпечити концептуальну ясність щодо того, що це таке і якою є взаємозалежність корупційних діянь, політики, виборів та ін.

Френсіс Фукуяма підкреслює, що корупція — це проблема, яка шкодить життю людей на планеті у різний спосіб — в економічній, соціальній та політичній площинах: *«З економічного погляду, вона забирає ресурси від їх найбільш продуктивного використання, діючи як регресивний податок, що підтримує спосіб життя еліт за рахунок всіх інших. Найкращих і найталановитіших корупція спонукає витратити свій час на ігри з системою, а*

не на інновації чи створення нового багатства. З політичного погляду, корупція підриває легітимність політичних систем, даючи елітам альтернативні до справжнього демократичного вибору способи утримання влади. Коли люди сприймають авторитарні уряди як ефективніші, ніж корумповані демократичні, то це шкодить перспективам демократії, підриває реальність демократичного вибору» [66].

В свою чергу німецько-американський політолог Карл Йоахім Фрідріх у своїй праці «Патологія політики: насилля, зрада, корупція, секретність і пропаганда» [64] наводить приклад того, як поняття корупції та її трактування філософами еволюціонувало та змінювалось у різні часи — від Платона і Аристотеля, до Макіавеллі, Руссо, Монтеск'є та корупціонера Френсіса Бекона.

Однак, як пише Фрідріх, більшість філософів розглядають корупцію як «моральну зіпсутість» людини. На їхню думку, джерелом корупції значною мірою були самі правителі, які діяли у власних, колективних чи інших вузькофракційних інтересах, а не заради загального блага чи відповідно до закону або моральних принципів. Водночас спільною тезою для всіх мислителів є те, що корупцію вони визначають в контексті етичного розладу і політичної патології і водночас як руйнівну силу для будь-якого політичного устрою [64].

Знову ж таки Фукуяма зауважує, що корупція є сучасним феноменом, адже терміни «громадський» і «приватний» існували не завжди. Науковець нагадує про означення середньовічних режимів у Європі від класика німецької соціології та політичної філософії Макса Вебера, які він називає «патримоніальними», коли політична влада вважалась різновидом приватної власності, яку можна було передавати у спадок нащадкам як частину їхнього родового маєтку. Відтак говорити про корупцію у такій ситуації, стверджує науковець, немає сенсу. *«Отже, ми маємо справу з феноменом, якому політологи дали назву «нео-патримоніалізм»: політичні лідери вдають, що є сучасними служителями загального блага в політичних системах з такими сучасними атрибутами, як парламенти, міністри і бюрократія. Але реальність*

така, що еліти йдуть в політику отримувати ренту чи ресурси і збагачувати себе та свої сім'ї за рахунок всіх інших», — пише Фукуяма у своїй праці [66].

Крім того, науковець підкреслює, що досить часто люди, які живуть в заможних та розвинених країнах, дивляться зверхньо на корумповані країни — так, ніби корупція є певним відхиленням або ж виключенням. Однак ще донедавна, наголошує американський політолог, буквально кілька століть тому, практично не було некорумпованих держав.

Карл Фрідріх, в свою чергу, дає таке визначення корупції: *«Корупція — це поведінка, що відхиляється від норми, яка є панівною у дійсності чи вважається такою у певному контексті, наприклад, політичному. Вона являє собою девіантну поведінку, пов'язану з конкретною мотивацією, а саме отриманням приватної вигоди суспільним коштом. І байдуже, чи була саме така мотивація; важить саме той факт, що приватна вигода була отримана за рахунок суспільства» [64, с. 127].*

Обидва науковці єдині у тому, що корупційні діяння — це, перш за все, отримання приватної вигоди в різноманітний спосіб за рахунок інших. В цьому випадку досить влучно корупціонера означив нобелівський лауреат з економіки та автор теорії колективних дій Мансур Олсон, який називає його терміном «фрірайдер» [73]. Здається, найяскравіший приклад «фрірайдерів» в українському контексті — це проїзд «зайцем» в громадському транспорті, коли наявна безпосередня приватна вигода отримана за суспільний кошт.

Водночас Фрідріх зазначає, що корупційна вигода не обов'язково може мати грошову форму. Це може бути призначення на посаду чи просування кар'єрними щаблями, певне замовлення чи нагорода. Також вигода не обов'язково має бути особистою, вона може бути й колективною — для родини чи іншої малої групи. Отже, зазначає Фрідріх, *«корупційна модель постає завжди, коли особа, яка має владні повноваження, шляхом грошового чи іншого заохочення, спонукається до дій на користь того, хто надає цю винагороду, і*

таким чином завдає шкоди групі чи організації, до якої належить посадовець, а саме – державі» [64, с. 26].

Френсіс Фукуяма у фундаментальній праці «Витоки політичного порядку» зазначає, що політики, які переспрямовують потоки ресурсів на користь своїх родичів і прихильників, є поширеним явищем, зокрема і в американському Конгресі. Однак трактування таких дій саме як корупційних залежить від політичної культури та розвитку державних інституцій. Він наводить приклад серед племен Меланезії, зокрема Папуа-Нової Гвінеї і Соломонових островів. Ці племена, як пише науковець, називають себе вантоками — словом з місцевого суржику, що виникло з видозміни англійського словосполучення *one talk*, «одна розмова», або люди, які розмовляють однією мовою. Вантоками керують «Великі чоловіки» або ж «Бігмени». *«Ніхто не народжується Великим чоловіком і не може передати свого титулу Великого чоловіка синові. Цю суспільну позицію слід виборювати наново в кожному поколінні. Вона не обов'язково належить тим, хто виділяється фізичними даними, але найчастіше нею наділяють людей, які заслужили довіру громади, зазвичай завдяки своїй спроможності роздавати свиней, гроші з мушель та інші корисні ресурси членам племені» [54, с. 12].* Тобто окремі представники племені, які отримали довіру інших та користуються владними повноваженнями, розподіляють спільні блага і ресурси для решти. Проте їхній розподіл не регламентований і має широку дискрецію, що породжує корупційні вчинки.

З погляду багатьох іноземців, така поведінка меланезійських політиків виглядає, як корупційна, проте не вважається такою місцевим населенням, адже є частиною традиційної племінної системи на цих островах. *«Великі чоловіки просто займаються тим, чим вони завжди й займались, тобто перерозподіляють ресурси на користь своїх родичів. Винятковими обставинами тепер є лише ті, що в них є доступ не тільки до свиней і грошей з мушель, у*

їхньому розпорядженні сьогодні — доходи від концесій гірничодобувної промисловості та лісозаготівель» [54, с. 13].

Фукуяма зазначає, що після того, як у 1970-х роках в Меланезії запровадили вестмінстерську систему урядування та двопартійну політичну систему, в результаті настав політичний хаос. *«Причиною було те, що більшість місцевих виборців голосують не за політичні програми; вони радше підтримають свого Великого чоловіка і свій ванток. Якщо їхній Великий чоловік (і, час від часу, Велика жінка) зможе обратися до парламенту, то такий новий депутат скористається своїм політичним впливом для переспрямування урядових ресурсів до свого вантоку, щоби допомогти прихильникам на окрузі з такими речами, як плата за школу, витрати на поховання та будівельні проєкти»* [54, с. 12].

У Стенфордській філософській енциклопедії автори натомість наводять інший приклад визначення корупції, яка, як вони стверджують, не обов'язково повинна мати атрибут владних повноважень. На їхню думку, найбільш поширене визначення корупції як зловживання владою державним службовцем з метою отримання приватної вигоди, має обмеження — воно стосується лише корупції у державній сфері. *«Коли гравець на ставках підкупує боксера, щоб той програв бій, це є корупцією з метою отримання приватної вигоди, але для цього не потрібно залучати жодного державного службовця; боксер та гравець, як правило, не мають стосунку до державних установ»* [73]. Науковці наголошують, що варто розрізняти корупцію у державній сфері та у приватній. Крім того, вони підкреслюють — якщо звичайні громадяни кажуть неправду, коли дають свідчення в суді, це також можна розглянути як корупцію у системі кримінального судочинства. Однак це не передбачає зловживання держслужбовцем своєю посадою. Також коли поліція фабрикує докази через неправильне розуміння справедливості — це корупція представника держави, однак не задля отримання приватної вигоди. В той же час, багато корупційних діянь не є незаконними. Адже відсутність в країні законів, які передбачають

покарання за корупційні злочини, виводить їх лише в морально-етичну площину.

В свою чергу шведський політолог і дослідник корупції Бо Ротштейн підкреслює, що формалізація корупційних дій у національному законодавстві багатьох країн зовсім не гарантує зменшення її рівня. Адже, за його словами, багато корумпованих країн мають чудове антикорупційне законодавство [47].

Британський політичний філософ та історик політичної думки Марк Філп у своїй праці «Концептуалізація політичної корупції» наголошує на тому, що існують труднощі у політичній науці та теорії, які ускладнюють визначення політичної корупції. Він натомість пропонує наступні способи, які допоможуть її вирізнити від інших форм політичних недоліків, наприклад, некомпетентності. Отже, Філп вважає, що *«ми можемо розпізнати політичну корупцію там, де:*

1. державний службовець (А),
2. використовуючи повноваження, надані йому суспільством (В),
3. і способом, що загрожує суспільному інтересу,
4. свідомо долучається до дій, у яких використовує посаду для явної особистої й приватної вигоди таким способом, який суперечить прийнятим правилам і стандартам дій державної служби в умовах існуючої політичної культури,
5. з тим, щоб принести вигоду третій стороні (В), надаючи В доступ до благ чи послуг, якого в іншому разі В не мав би» [74].

Крім того, Філп пропонує доповнити методологію та визначення корупції підходом американського політолога і професора Гарвардського університету Денніса Френка Томпсона, який розподіляє корупцію на індивідуальну та інституційну. Науковець зазначає, що від індивідуальної корупції вигоду отримує особисто чиновник, натомість інституційна корупція приносить вигоду державному службовцю через політичний процес, також він отримує її як дохід завдяки статусу політика або посаді держслужбовця, а не приватної особи.

Наприклад, Томпсон вважає, що «сприяння в обмін на допомогу у виборчій кампанії є корупційним діянням, якщо воно підриває законодавчий чи демократичний процес у більш загальному сенсі. Оскільки політики отримують політичні переваги, як-от внески, покровительство, керівні посади тощо, таким способом, що відповідає цілям демократичного процесу, тоді все законно; якщо ж прагнення до політичної вигоди підриває ці цілі, політики не лише хибно виконують свої обов'язки, вони ганьблять їх» [13].

В свою чергу професор політології Вашингтонського університету Арнольд Гайденгаймер дає своє визначення: «Корупція — це поведінка, що відхиляється від формальних обов'язків державної особи через приватне прагнення (особисте, сімейного кола, приватної групи) до матеріального збагачення чи до підвищення власного статусу; або порушує правила задля здійснення певних типів приватного впливу. Сюди входить така поведінка, як хабарництво (використання винагороди для зміни засудження особи на довіру до неї); непотизм (винагорода за покровительство за мотивами статусних стосунків замість меритократичних); і незаконне заволодіння суспільними ресурсами для використання їх у приватних цілях» [62].

Як бачимо, єдиного і загальновживаного поняття політичної корупції серед науковців немає, вони різняться за своїми складовими — суб'єктом, сферою поширення, цілями тощо. Ось, наприклад, лаконічне і одне із найбільш поширених визначень політичної корупції від українських експертів: «Будь-яка трансакція між акторами приватного та публічного секторів, в якій колективні блага нелегітимно конвертуються у приватні», та «будь-які дії чиновників, якщо вони відходять від своїх визначених законом обов'язків в обмін на особисті вигоди» [36].

Ще одними корупційними явищами в політиці, які ми будемо розглядати, є **патронаж** та **клієнтелізм**. Фукуяма підкреслює, що під патронажем слід розуміти відносини, які охоплюють взаємний обмін послугами між двома людьми різного статусу і влади, коли, зазвичай, клієнтові надається протекція в

обмін на його лояльність і політичну підтримку. *«Протекція, надана клієнтові, має бути благом, яке можна індивідуально привласнити, — як-от влаштування на роботу в поштовому відділенні, різдвяна індишка чи пропуск з в'язниці для родича, — а не чимось корисним для суспільства»* [66]. Натомість патронаж відрізняється від клієнтелізму масштабом. Науковець визначає патронаж як стосунки одного з одним, патрона та клієнта, які існують у всіх режимах, і в авторитарних, і в демократичних. Натомість клієнтелізм містить у собі обмін між патронами і клієнтами великомасштабним протегуванням, часто — вимагаючи ієрархії посередників. Фукуяма вказує, що клієнтелізм існує переважно в демократичних країнах, де треба мобілізувати велику кількість виборців.

Дослідниця Оксана Гус також використовує у своїх дослідженнях поняття **блату** як регіональний приклад партикуляризму в пост-радянських країнах. Вона зазначає, що практика блату в колишньому СРСР є гарним прикладом ілюстрації неоднозначності партикуляризму в сірій зоні між корупцією і легітимним застосуванням соціального капіталу. Гус зауважує, що розуміння цієї неформальної практики як культурного фону є корисним для пояснення значної поширеності корупції на політичному рівні [13, ст.62]. Хоча радянські часи обмежень та дефіциту далеко позаду, проте елементи блату й досі залишаються в корупційній діяльності на пострадянському просторі.

Професорка політології і суспільствознавства в Університетському Коледжі Лондона Олена Ледньова, яка спеціалізується на темі хабарництва, «телефонного права» та неформальних зв'язках так визначає блат: *«...використання мереж особистих зв'язків для отримання товарів і послуг в умовах дефіциту пропозиції та для обходу формальних процедур. У мережах блату використовувалася альтернативна валюта — неформальний обмін послугами, — за рахунок чого у плановій економіці впроваджувалися елементи ринку та послаблювалися жорсткі обмеження політичного режиму»* [71, ст. 259]. Водночас дослідниця зазначає, що блат не завжди є корупційною

практикою, він може бути лише її передумовою. Адже у дефіцитній економіці для того, щоб виживати і вирішувати повсякденні проблеми, мережі блату виконували важливу функцію забезпечення продуктами та товарами першої необхідності, на які люди мали право.

Натомість українська дослідниця неформальних зв'язків та блату Тетяна Костюченко визначає його як *«використання міжособистісних зв'язків для отримання послуг та “вирішення питань” при взаємодії з інституціями чи владою»* [70]. Водночас Костюченко вказує на суттєві відмінності у розумінні і практиці блату між народженими в СРСР та наступними поколіннями українців.

В свою чергу, український філософ Вахтанг Кебуладзе переконаний, що корупція можлива тоді, коли існує більш-менш чесна і прозора обрана влада, на противагу якій діють злочинні угруповання, які цю владу корумпують. *«Корупція — це ржавіння, руйнування чогось. А яка може бути корупція в державі, на чолі якої стоїть злочинна організація? Комуністична партія в Совецькому Союзі — це згря злочинців, починаючи від Леніна, Сталіна й до Горбачова»,* — вважає Кебуладзе [5, ст. 51].

Як стверджують дослідники, в Україні термін «політична корупція» увійшов до політичного лексикону у 2006-2009 роках, які характеризувалися постійними конфліктами між вищими владними інститутами держави та гострими політичними кризами. На найвищому державному рівні звинувачення в політичній корупції вперше прозвучали з вуст Президента України Віктора Ющенка й були адресовані Верховній Раді України 5 скликання [36, ст.3].

РОЗДІЛ 2. МАЖОРИТАРНА ВИБОРЧА СИСТЕМА АБСОЛЮТНОЇ БІЛЬШОСТІ, ВИБОРИ 1994 РОКУ: СКЛАДНІСТЬ ТА

ДОВГОТРИВАЛІСТЬ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ І ПОЛІТИЧНІ МАНІПУЛЯЦІЇ

Протягом 30 років незалежності України в державі відбулось 23 загальнонаціональні виборчі кампанії: сім президентських (з яких одні були дострокові, а одні – позачергові), вісім парламентських (з яких чотири були достроковими) та вісім місцевих. Крім того, в цей час була ще низка проміжних, дострокових та повторних виборів. Як зазначалось раніше у Вступі, парламентські вибори в Україні в різний час проходили за різними виборчими системами. Першою виборчою системою в незалежній Україні стала мажоритарна система абсолютної більшості.

Якщо ретроспективно подивитись на політичну історію України, то побачимо, що з відновленням державної незалежності Україна отримала у спадок інститути радянської державної системи, зокрема Конституцію, парламент та більшість законодавства. Ці владні інститути продовжували свою роботу певний проміжок часу під час перехідного періоду зміни влади, а деякі з них, на жаль, діють і досі. Зокрема попередницею Верховної Ради України була Верховна Рада УРСР, яка зберігала свою назву до 24 серпня 1991 року.

4 березня 1990 відбулися парламентські вибори до Верховної Ради та місцевих рад народних депутатів, які стали першими порівняно демократичними виборами радянського періоду. Вочевидь, вони були ще далекими від теперішніх демократичних вимог проведення виборів, адже контроль над електоральним процесом ще досить міцно зберігався за партійною верхівкою та партноменклатурою. Українські науковці зазначають, що цьому також сприяли закладені в законі механізми впливу: *«За якими третина депутатського складу обиралася (фактично призначалася) за квотами офіційних громадських організацій (КПРС, ВЛКСМ, профспілок та ін.). Для мажоритарних кандидатів (тих, хто обирався в територіальних і національно-територіальних округах) передбачалася процедура реєстрації їх*

офіційними кандидатами на окружних виборчих зборах, які, як і склад виборчих комісій, повністю контролювалися партійними комітетами. Тому кандидатами в депутати могли стати люди з лояльною до існуючої системи позицією, усіх “незручних” претендентів відсіювали ще на окружних зборах виборців» [26, ст. 37].

15 травня 1990 року Верховна Рада УРСР 12-го скликання вперше почала працювати як парламент на постійній основі. Слід зазначити, що у 2000 році нумерацію скликань парламенту було змінено і Верховна Рада УРСР 12-го скликання стала Верховною Радою України 1-го скликання [16].

16 липня 1990 Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України, а 24 серпня 1991 — Акт проголошення незалежності України, який згодом був затверджений на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року, проведеному на підставі Постанови ВР «Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України» від 11 жовтня 1991 року [39]. Цей перелік ключових документів сформував основи для подальшого розвитку та вдосконалення статусу Верховної Ради як незалежного представницького органу, а також став поштовхом для розбудови українського парламентаризму. Зокрема, Декларація про державний суверенітет України закріпила за Верховною Радою особливий представницький статус: ніхто, крім неї, не може виступати від імені всього українського народу. А відповідно до Акта проголошення незалежності України, Верховна Рада УРСР перетворювалася на єдиний законодавчий орган незалежної держави — Верховну Раду України.

Якщо за радянських часів діяльність народних депутатів, як і самі вибори, мали суто формальну функцію — виборці жодним чином не могли вплинути на висунення кандидатів чи на відбір людей у списки, то в незалежній Україні ситуація кардинально змінилась. Перші парламентські вибори відбувались в умовах багатопартійності, що позначилось на суттєвому оновленні складу парламенту. А під час виборчих кампанії серед іншого у кандидатів і виборців

з'явилась можливість брати участь в легальній і публічній агітації та в контрагітації. Змінився також наратив та політичний порядок денний виборчих кампаній — кандидати та партії у своїй агітації дискутували про ядерний статус держави, про різні проєкти її розвитку, економічні моделі та ін. В той же час, під час виборчих кампаній в 90-х з'явився так званий «чорний піар», наприклад, запрошення отримати холодильник, якого насправді не було, від одного з кандидатів [6].

В той же час, як наголошує дослідниця Олена Леденцова, на момент розпаду Радянського Союзу в середовищі політичних еліт значного поширення набула неформальна практика блату, яка вела до відсторонення пересічних людей від прав і можливостей, які передбачала ринкова економіка. *«Мережі нагорі діяли за знайомим принципами неформальності, які накладають на офіційних посадовців певні норми взаємності та неформальні обмеження: розмиті межі між дружбою і застосуванням дружби; допомога друзям за рахунок державних/корпоративних ресурсів чи доступу; залучення до мереж відповідно до партикулярної логіки — це могла бути лояльність, залежність чи залучення порушників чи скомпрометованих, — а не логіка змагання та професійності»*, — пише дослідниця [71, с. 269].

У 1994 році відбулися перші парламентські вибори до Верховної Ради в незалежній Україні. Ці вибори стали достроковими, зокрема і через безстроковий страйк шахтарів на Донбасі. Влітку 1993 року Верховна Рада пішла страйкарям назустріч і виконала їхню вимогу — призначила на 26 вересня цього ж року консультативний референдум щодо (не)довіри президенту та парламенту [40]. Після переговорів з Президентом Леонідом Кравчуком парламент за два дні до референдуму скасував його та постановив провести 27 березня 1994 року дострокові парламентські та 26 червня того ж самого року дострокові президентські вибори [15]. А вже 18 листопада 1993 року Верховною Радою було ухвалено Закон України «Про вибори народних депутатів» для проведення перших парламентських виборів у незалежній

Україні не за радянським законодавством. Він передбачав проведення виборів за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості [17].

За новими виборчими правилами, вибори депутатів проходили за дворівневою мажоритарною системою, тобто при ній кожен із кандидатів мав набрати понад 50% голосів виборців із числа тих, що взяли участь у голосуванні, за умови, що візьмуть участь у голосуванні не менше 50% виборців, внесених у списки. В разі, якщо жоден кандидат не набирав понад 50% у першому турі, два кандидати з найвищим результатом проходили у другий тур. Вимога отримати понад 50% голосів залишалась і для другого туру, а через те, що була можливість голосувати проти всіх кандидатів, то ставалось і так, що другий тур також не визначав переможця перегонів, відтак на окрузі доводилося проводити повторне голосування, починаючи кампанію з нуля. Те ж саме траплялось і в разі, коли в голосуванні брало участь менше ніж 50% виборців. В результаті першого туру голосування було обрано лише 49 народних депутатів, у 401 виборчому окрузі жоден з кандидатів не набрав більше 50% голосів або явка була нижче 50%.

Також були округи, на яких переможці першого туру відмовлялись від участі в другому, в результаті балотувався єдиний безальтернативний кандидат. Через низьку явку виборців під час проведення другого туру виборів також не вдалось обрати частину депутатів, а відповідні виборчі округи так і залишилися не представленими в парламенті до закінчення скликання.

Після проведення парламентських виборів новообраний парламент перейшов до вирішення ще однієї надважливої для країни проблеми — ухвалення нової Конституції України, адже держава протягом кількох років незалежності продовжувала жити за Конституцією УРСР 1978 року. Конституційні зміни відбувались на тлі запеклого політичного протистояння та інтриг між представниками різних гілок влади, які намагались закріпити або ж отримати якомога більше повноважень. Так на той час президент країни Леонід Кучма робив кроки для посилення повноважень президента та концентрації

влади у своїх руках, що ставило під загрозу незалежність парламенту. Натомість голова Верховної Ради України та лідер Соціалістичної партії Олександр Мороз вважав, що кроки Кучми можуть призвести до узурпації та диктатури, і наполягав на ключовій ролі парламенту в Україні [38].

Крім того, конституційний процес мав також і ідеологічний вимір, адже ліва частина парламенту — комуністи та соціалісти — розглядали його як технологію для свого реваншу та відновлення втрачених політичних позицій. Натомість демократичні сили, за словами нардепа Івана Зайця, виступали за якнайскоріше ухвалення Конституції, яка розглядалася ними як надзвичайної ваги установчий документ відновленої української державності [23].

26 червня 1996 року Леонід Кучма видав указ про проведення у вересні Всеукраїнського референдуму щодо ухвалення Конституції, також обговорювалось питання розпуску Верховної Ради. На народне обговорення виносився той варіант документу, який концентрував владу в руках президента. Більш демократичний текст Тимчасової спеціальної комісії, над яким з лютого працювала група парламентарів на чолі з Михайлом Сиротою, не брався до уваги. В умовах складної політичної ситуації в країні та інституційного протистояння, 27 червня голова Верховної Ради Олександр Мороз ініціював невідкладний розгляд проєкту Конституції на основі тексту Тимчасової комісії. Відтак, депутати безперервно ухвалювали Основний Закон цілу добу — аж до ранку 28 червня [38]. Серед іншого, в Конституції України вперше зафіксували правовий статус громадянина як суб'єкта виборчого процесу. Крім того, деякі дослідники вважають, що можливість частих змін виборчої системи в нашій державі обумовлена зокрема й тим, що тип виборчої системи не закріпили у Конституції держави. Проте таке твердження є доволі дискусійним, адже в Основному Законі держави не можуть бути закріплені механізми чи форми реагування на усі важливі суспільно-політичні проблеми, для цього передбачені кодекси, закони та інші нормативно-правові акти.

Проте, незважаючи на перипетії та складнощі конституційного процесу, а також перебіг перших пострадянських парламентських виборів в Україні, деякі з дослідників вважають, що вибори в 90-х роках все-таки були найкращими за якістю для роботи парламенту. Так, наприклад, засновник Музею-архіву преси Вахтанг Кіпіані, який досліджує політичну виборчу агітацію в Україні різних часів, переконаний, що саме в ті роки на виборах і згодом у Верховній Раді творилась «справжня політика», а не в ефірах політичних ток-шоу чи в Адміністрації президента [30].

Дуже схожу думку про якісний склад українського парламенту 90-х має і депутат п'яти скликань, фундатор «Народного руху України» Іван Заєць, який зазначає, що перше скликання ВРУ працювало дуже відповідально, було парламентом особистостей і з високим рівнем конкуренції. *«Хто б що не казав, але це був парламент особистостей. Як з боку комуністичної системи, так і з боку демократичних сил, які зароджувалися. Це непорівнювальні речі з теперішніми часами, особливо з теперішніми популістами. Тоді дорожили словом. Бо знали, що якщо ти скажеш слово, то воно одразу тобі відгукнеться в суспільстві. Тому за словом мала бути дія. Адже все, що робилося в залі, — проектувалося на суспільство. Тоді багато значило не тільки законодавство, регламентна процедура, але й особисті контакти. А ще — повага до позиції твого опонента. То був час, коли ламалися старі комуністичні стереотипи. І багато що залежало від аргументації»*, — пояснює депутат [23].

Важливою особливістю того часу також було те, на думку Кіпіані, що «вхід» у політику в 90-х був відносно «дешевий», не було олігархічної монополії в загальнонаціональних ЗМІ, а через відсутність інтернету, а, відтак, соціальних мереж, не було засилля політичної реклами та маніпуляцій, а кандидати самі безпосередню брали участь у виборчій кампанії. Крім того, в політиці ще не було «великих грошей» і політтехнологічних команд, натомість були ідеологічні дискусії і боротьба проєктів — радянської і незалежної України. Це все, на його думку, давало перспективи для створення незалежних

та ідеологічних партій, а не тимчасових політичних проєктів, які будуть в українській політиці згодом [30].

Водночас, незважаючи на низку стартових переваг того часу, були і суттєві недоліки, які негативно позначились на формуванні всієї політичної системи. Кіпіані, зокрема, переконаний, що мажоритарна виборча система в економічно бідних країнах, суспільствах, що розвиваються і перебувають на стадії транзиту, не стимулює до політичного зростання.

В цьому контексті ми можемо говорити про те, що в середині 90-х починалось формування клієнтелістських відносин в українському суспільстві між політиками та громадянами. Так, наприклад, дослідниця Оксана Гус наводить визначення британського професора Лондонської школи економіки і політичних наук Джонатана Гопкіна, яке вдало характеризує клієнтелізм: *«Ключовою складовою клієнтелізму є взаємність: з одного боку – розподіл товарів і послуг, якими оплачується політична підтримка, передусім у формі голосування, з іншого. Обов'язковою умовою клієнтелізму є наявність довіри між обома сторонами, оскільки обмін відбувається не одночасно. Довіра розбудовується завдяки повторюваності обміну»* [13, ст. 63].

Науковці також акцентують увагу на тому, що клієнтелізм часто є синонімом покровительства та патронажу, де перший охоплює певний спектр пільг, переваг і послуг, що надаються в обмін на голоси. Натомість покровительство звужує ці пропозиції до посад і призначень у державному секторі. Водночас дослідники підкреслюють: *«Клієнтелізм переважно асоціюється з перехідними країнами та країнами, що розвиваються, тоді як покровительство є звичним у розвинутих країнах. На відміну від клієнтелізму, покровительство не приховується, коли політична сила-переможець призначає «своїх» людей на різні державні посади після виборів»* [13, ст. 65]. Водночас, за словами науковців, покровительство стає формою корупції за двох умов: по-перше, коли державні посади отримуються в обмін на хабарі чи відкати; по-друге, коли державні посади використовуються правлячою елітою як

адміністративний ресурс у боротьбі з опозицією на виборах. В цьому контексті слід зазначити, що така тактика була і залишається вкрай популярною для українських партій, коли після перемоги на виборах на державні посади заводять «своїх людей» не лише в центральних органах влади, але і в регіонах України.

Водночас важливо підкреслити, що на початку незалежності України, після проведення перших парламентських виборів та роботи нового скликання Верховної Ради, не було масштабних політичних маніпуляцій, підкупу депутатів у парламенті, використання технології перебіжчиків, які вже в наступних скликаннях парламенту отримують назву «тушок». «Тушками» в українській політиці називали депутатів, які балотувались і були обрані від однієї політичної сили, у парламенті входили відповідно до цієї політичної фракції, однак згодом змінювали позицію і переходили до іншої фракції. Як правило, така «міграція» відбувалась з боку представників опозиції до владної більшості. *«Тоді був лише один випадок, коли людина, обрана як демократ, “рухівець”, перейшла на сторону комуністів. Це був такий депутат Олександр Коцюба. І це була величезна сенсація. Була велика політична кампанія по Україні — “Не будь як Коцюба, не будь зрадником!”. І це був єдиний приклад за чотири роки»,* — наголошує Кіпіані [30].

Проте вибори за мажоритарною системою абсолютної більшості в Україні були лише один раз. На думку політологів, серед переваг мажоритарної виборчої системи є те, що вона не допускає викривлення політичного представництва та враховує інтереси більшості виборців — якщо кандидат обирається в один тур, то його, відповідно, підтримує понад 50% виборців. Якщо відбувається другий тур, то це ускладнює та збільшує вартість проведення виборів, проте сприяє визначенню переможця на основі близьких політичних позицій.

Натомість головними недоліками цієї системи стала складність виборчого процесу та його довготривалість, що потребувало додаткових видатків з

бюджету та складного організаційного процесу. Ці обмеження виборчої системи були суттєвими і дали можливість політикам, за відповідних політично-корупційних умов, маніпулювати виборчим процесом та подальшим розподілом мандатів у парламенті на власну користь. Тут доречно згадати про кругову поруку — негативну практику, яка була поширена в Радянському Союзі в умовах постійного нагляду з центру та індивідуального контролю. Вона залишилась у спадок політичній еліті незалежної держави і відіграла важливу роль у формуванні подальшої політичної поведінки громадян. Дослідниця Олена Леденцова визначає її як *«становище, за якого всі члени певної окремої групи або кола несуть спільну відповідальність за дії й обов'язки індивідуальних членів, а кожний індивідуальний член своєю чергою несе відповідальність за дії й обов'язки групи загалом»* [72, ст. 91].

Професорка наводить наступний яскравий приклад кругової поруки в Україні — *«депутатів парламенту підтримує виконавча влада, посадовці якої не мають недоторканності, але їх підтримують спецслужби та поліція. Щоразу, як порушуються справи проти високопосадовців, вони гальмуються та закриваються. Кожен адміністратор підтримує своїх працівників, адже якщо він цього не зробить, то в іншому разі сам муситиме покладатись на чийсь ще підтримку. Цей механізм діє за тією самою схемою, що й професійна експертиза в медицині чи в суді — перевірку складних випадків, як-от невдала хірургічна операція чи упереджений вирок, здійснюють самі хірурги і судді, які теж можуть опинитися у схожому становищі»* [72, ст. 105].

Ще одним суттєвим недоліком виборів за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості був той факт, що якщо вибори не відбувалися через низьку явку виборців, то всі кандидати, які балотувалися, вже не мали права кандидуватись знову. Через це в окремих округах було по декілька турів виборів, водночас на дільницях, де влада могла задіяти адміністративний ресурс, явку підвищували до необхідного рівня. На думку авторів аналітичної доповіді Центру Разумкова, використання різних форм адміністративного

ресурсу є поширеною і надзвичайно актуальною формою політичної корупції в Україні, який вони визначають як *«вплив посадових осіб, що використовують свої повноваження, на політичні події, зокрема хід, результати та інші складові виборчого процесу, з метою утримання при владі»* [36, ст. 12].

В підсумку, наприкінці 1994 року ВРУ відклала вибори на рік в проблемних округах, а парламент був сформований лише на 90%. Повторні вибори та вибори замість вибулих внаслідок різних причин нардепів відбувались по квітень 1997 року включно.

Також серед обмежень мажоритарної системи є те, що переможець отримує все, натомість інші кандидати та волевиявлення їх виборців залишаються не представленими. Саме через цей аспект із часом в країні відбувається поляризація суспільства та формується двопартійна політична система або система домінуючої партії, натомість пропорційна виборча система викликає фрагментацію та дроблення політичної системи [4, ст. 3].

Крім того, мажоритарна складова виборчої системи в Україні, на жаль, стала уособленням політичної корупції, з використанням різноманітних неформальних методів — прямого і непрямого підкупу виборців, використанням адміністративного ресурсу на округах, маніпуляцією з членами ОВК та ДВК, порушенням умов агітації тощо.

Водночас, як зазначають науковці, мажоритарна система абсолютної більшості багатьма експертами була визнана неефективною, а світова практика свідчить про недоцільність використання такої системи для формування представницького органу влади. Натомість ця система відповідає способу обрання окремої посадової особи, тому наразі застосовується в Україні під час президентських виборів [27, ст. 75].

РОЗДІЛ 3. ЗМІШАНА СИСТЕМА, ВИБОРИ 1998, 2002, 2012, 2014, 2019 РОКІВ: ПАРАЛЕЛЬНЕ БАЛОТУВАННЯ, «ТУШКИ», ДИСПРОПОРЦІЯ ВИБОРЧИХ ОКРУГІВ, НЕРІВНОМІРНИЙ РОЗПОДІЛ СУБВЕНЦІЙ

Враховуючи значні недоліки та обмеження мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості, низку ризиків та механізмів політичних маніпуляцій, які вона потенційно мала, виборче законодавство в Україні було змінено і наступні парламентські вибори відбувалися за змішаною виборчою системою. Ця система застосовувалась в Україні найчастіше під час парламентських виборів. Через рік після ухвалення Конституції 24 вересня 1997 року Верховна Рада України ухвалила новий закон «Про вибори народних депутатів», який передбачав змішану виборчу систему [20].

На думку політологів, змішана виборча система є оптимальною, адже дає змогу поєднати переваги мажоритарної та пропорційної виборчих систем. Крім того, при такому поєднанні, начебто, формування списків кандидатів у парламент відбувається у тому числі і за регіональними списками, що забезпечує посилення впливу регіональних еліт та їх представництво у національному парламенті [12, ст. 3]. Водночас у цьому випадку, чомусь, також не враховують негативні сторони обох виборчих систем, які в поєднанні дають подвійний негативний ефект.

Хоча кожна виборча кампанія, яка відбувалась за змішаною виборчою системою, мала свої законодавчі відмінності, однак єдиним принципом обрання було те, що з 450 депутатів половина (225) обирається в одномандатних мажоритарних виборчих округах на основі відносної більшості, а інша частина (225) — за закритими виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на основі пропорційного представництва [20]. Також у новому виборчому законі вперше було зафіксоване так зване

«позитивне» голосування, коли виборці не викреслювали із бюлетеня кандидатів, яких вони не підтримують, а ставили позначку навпроти прізвища того, кого хочуть бачити у парламенті.

Крім того, у політичних партій з'явилась можливість балотуватись від виборчих блоків (союзу партій). Також змінювався виборчий бар'єр для політичних партій — на виборах 1998 та 2002 років він був на рівні 4%, а у 2012, 2014 та 2019 роках становив 5%.

Важливим нововведенням, яке мало великі корупціогенні ризики, було паралельне балотування кандидатів на мажоритарних округах, які могли одночасно висуватись як від політичних партій, так і шляхом самовисування. Відтак кандидат отримував широку можливість обирати найкращий для себе спосіб здобуття максимального результату на виборах:

- 1) якщо якась партія має високий рейтинг на мажоритарному окрузі, тоді кандидат балотується від партії і сумує політичні рейтинги – свого особистого та партійного;
- 2) якщо кандидат має високий особистий рейтинг на мажоритарному окрузі, а близька до нього партія – низький, тоді кандидат балотується як самовисуванець. А вже після перемоги та роботи в парламенті депутат-самовисуванець може увійти до складу фракції близької партії, таким чином посиливши її кількісні і якісні показники у парламенті [60, ст. 76].

З одного боку, в цьому була певна політична логіка, адже кандидат міг обрати найбільш ефективний варіант своєї участі в електоральному процесі. Однак, з іншого боку, це давало широкий спектр дискреційних дій для учасників виборів, якими вони могли маніпулювати та вводити в оману виборців.

Одним із найвідоміших та найяскравіших прикладів використання цього механізму нової виборчої системи було балотування Петра Порошенка. Саме на парламентських виборах 1998 року на одномандатному окрузі Петро

Порошенко пройшов до Верховної Ради. Згодом п'ятий президент у своєму інтерв'ю так пояснив своє паралельне балотування на мажоритарному окрузі та одночасно за списками партії СДПУ(о) під час тієї виборчої кампанії: *«Мій друг Віктор Король (екс-заступник голови податкової міліції Державної податкової служби, згодом член фракції БПП, – прим. авт.), який був знайомий з Олександром Зінченком (співзасновник телеканалу «Інтер», згодом народний депутат – прим. авт.) та Ігорем Плужниковим (бізнесмен, один із засновників СДПУ(о) – прим. авт.), запропонував мені йти в парламент. Мовляв, чи не хочеш ти увійти до них у список на певних фінансових умовах? Я був готовий. Але повідомив, що балотуюся по мажоритарному округу у Вінницькій області. І якщо я пройду, то проситиму, щоб гроші повернули. Я пройшов. Гроші не повернули»* [45].

На момент парламентських виборів 1998 року Петро Порошенко був генеральним директором концерну «Укрпромінвест» — однієї з найбільших фінансово-промислових груп країни, до якої входили понад 30 підприємств, серед яких «Рошен», автомобільний дім «Богдан» та ін. Порошенко балотувався до Верховної Ради одночасно №11 у списку СДПУ(о) [55] та як самовисуванець за мажоритарним округом №12 у Вінниці [56]. В підсумку він переміг на мажоритарному виборчому окрузі із результатом 17.44% і згодом у парламенті увійшов до фракції СДПУ(о).

На думку депутата п'яти скликань Івана Зайця, саме через поширення політичної корупції та нехтування регламентом і демократичною процедурою ухвалення рішень у Верховній Раді, відбувся регрес у політичній системі держави [23]. Поступово нівелювались позитивні напрацювання перших років відновлення незалежності та становлення українського парламентаризму, а також розвиток партійного будівництва. Натомість наприкінці 90-х, за словами Зайця, у Верховній Раді з'явилися так звані лідерські політ-проекти, для яких більш характерною була практика купівлі голосів депутатів для ухвалення потрібних рішень, голосування карток відсутніх депутатів на пленарних

засіданнях та ін. *«З другої половини 90-х у політику зайшли гроші. Почалися проплачені мітинги, зведення людей. Тому, з одного боку, політика переросла в заробітчанство, а з іншого — в абсолютну безвідповідальність. Саме звідтоді потреба в людях розумних, людях моральних різко знизилася. Почали правити бал гроші»*, — переконаний Заєць [23].

Вже під час другої парламентської виборчої кампанії в 1998 році в Україні було видно дисбаланс у балотуванні пересічних кандидатів від партій, профспілок чи громадських організацій, які не мали фінансового чи адміністративно-організаційного ресурсу, та представників бізнесу чи так званих олігархів. Саме ця відмінність, на думку багатьох дослідників, дала можливість представникам фінансово-промислових груп обратись на соціально-вразливих і економічно-депресивних округах.

Соціально незахищене та економічно бідне суспільство не могло встояти перед великим капіталом у політиці. Одним із перших прикладів цього, за словами Кіпіані, якраз і стали парламентські вибори в Україні в 1998 році. *«Бідний виборець голосує дуже приземлено. У 1994 році цього ще не було, а в 1998-му сталися перші вибори, коли щойно створений олігархат масово пішов у політику. У 1994 році були ще так звані "червоні директори", які недодерибанили радянське майно. За чотири роки ці директори частково втратили потугу, і вийшли молоді зубаті люди, які стали протоолігархами чи олігархами»*, — зазначає Кіпіані [30].

Парламентські вибори після Помаранчевої революції, яку, зокрема, спричинили масові виборчі фальсифікації та політична корупція, у 2006 році та позачергові 2007 року відбувались за повністю пропорційною виборчою системою із закритими списками. Однак вже за кілька років виборче законодавство вкотре змінили, повернувши змішану пропорційно-мажоритарну систему. Такий крок команди тодішнього четвертого президента України Віктора Януковича з міністром юстиції Олександром Лавриновичем, який очолював робочу групу з підготовки нової редакції закону, розцінили як

узаконення механізму контролю майбутнього парламенту через заведення «своїх людей» до Верховної Ради через мажоритарні округи. 17 листопада 2011 року депутати ухвалили новий закон «Про вибори народних депутатів України» [21], а вже за рік відбулись парламентські вибори за новими правилами.

Можливість балотуватись на виборах від блоків невеликих політичних сил, низький виборчий бар'єр та інтерес до політики великого капіталу у вигляді фінансово-промислових груп — ці чинники сприяли виникненню в українській політиці наприкінці 90-х початку 2000-х політтехнологічних проєктів, які масово почали виникати перед проведенням виборів [28].

У країнах розвинених демократій ті партії, які не виконують взяті на себе зобов'язання, втрачають мандат довіри виборців на наступних парламентських виборах і переходять в опозицію або ж залишаються за межами парламенту. В українських реаліях ця практика ще не працює. Найкращий приклад — систематичне створення нових партій та перейменування існуючих політичних проєктів, що при цьому жодним чином не позначається на оновленні політичної еліти країни. Трансформація політичних проєктів в Україні протягом останніх десятиліть досягла вражаючих масштабів. Аналіз показує, що більшість політпроєктів виконує суто технічну функцію, партії не працюють над партбудівництвом, а у позавиборчий період політична активність у таких проєктів або відсутня, або вкрай низька. Крім того, 48% українських партій хоч раз за своє існування змінювали назву, а 7% українських партій є іменними — це означає, що в назві наявне ім'я партійного лідера, 3% політсил є регіональними — у їхніх назвах присутній топонім [28].

«Чорний ринок» купівлі та продажу політичних партій також було зумовлено і складною та тривалою процедурою її заснування. Оскільки, як правило, представники капіталу визначаються зі своєю підтримкою незадовго до виборів, відтак часу на цей процес часто немає. Тому обирають сценарій купівлі вже зареєстрованої юридичної особи та її перейменування. Вартість партії в Україні, за інформацією політтехнологів, коштує від 20 тисяч доларів,

залежно від її репутації [28]. Експерти переконані, щонайменше третину партій в Україні зареєстрували спеціально для того, аби згодом продати.

Попит на ринку політичних партій зріс після окупації Автономної республіки Крим, частини Донецької та Луганської областей Росією, адже, згідно із законом «Про політичні партії в Україні» [19], для реєстрації нової партії потрібно зібрати 10 тисяч підписів у двох третинах регіонів України, зокрема й у Криму та на Донбасі. Проте після окупації це стало технічно неможливо. Тому, відповідно до букви закону, Міністерство юстиції не мало би реєструвати нові партії після 2014 року, натомість ним було зареєстровано 162 нові партії (після березня 2016 року жодна політсила не отримала свідоцтва про реєстрацію, однак у реєстрі Міністерства нові партії з'являються і надалі) [27].

ДИНАМІКА РЕЄСТРАЦІЙ НОВИХ ПАРТІЙ

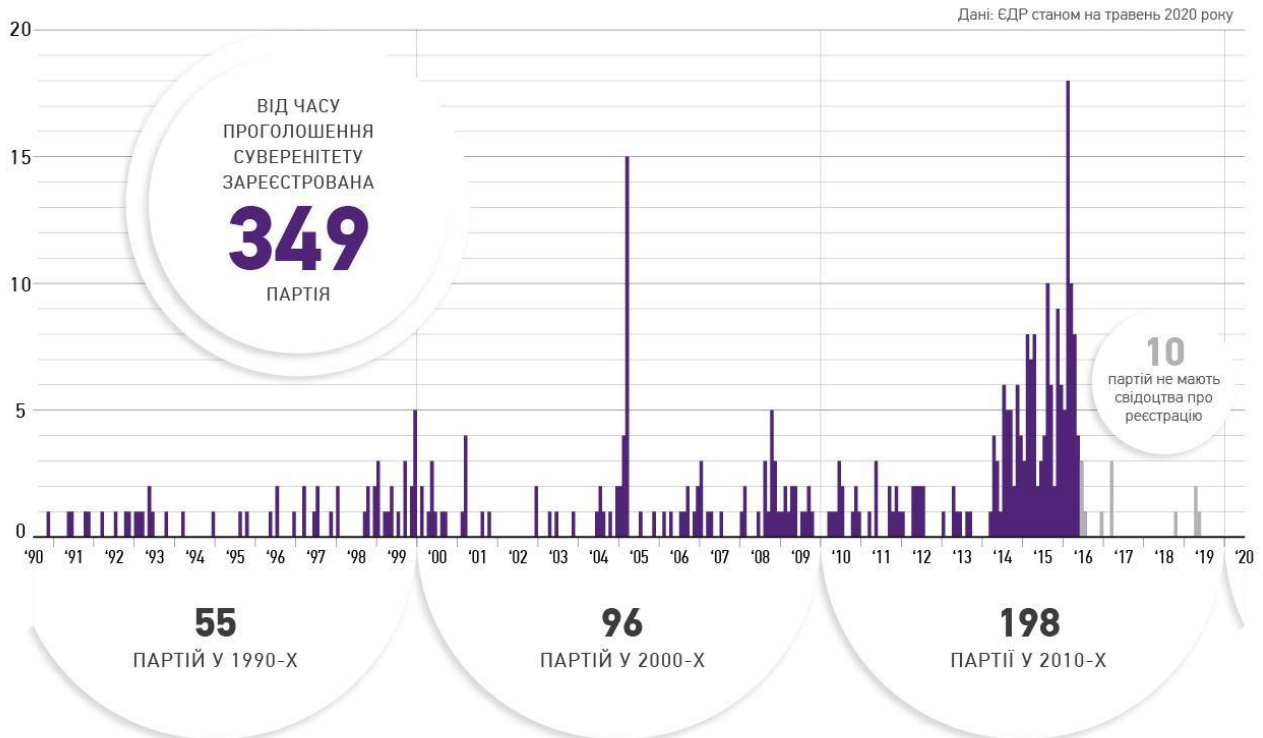

Рис.1. Динаміка реєстрації політичних партій в Україні [28]

За даними Руху ЧЕСНО, який проводить моніторинг роботи політичних партій, значна частина українських політсил існує лише на папері. Так,

наприклад, у IV кварталі 2019 року 79 партій в Україні взагалі не подали фінансових звітів до Національного агентства з питань запобігання корупції. З тих, що подали, 62 політсили мають порожні звіти, тобто або не ведуть жодної діяльності, або не звітують про неї [28].

В свою чергу, Міністерство юстиції України у лютому 2020 року планувало через суд скасувати реєстрації 48 неактивних партій. Після цієї заяви 25 маловідомих партій, за даними Руху ЧЕСНО, взяли участь у довиборах до Верховної Ради у 179-му окрузі Харківської області, аби показати, що вони є активними.

Низка технічних та адміністративних обмежень на ринку політичних партій призвела до масових перейменувань політпроектів. Що є іще одним яскравим прикладом політичної корупції, адже свідчить, що політики можуть займатись партійним будівництвом, відбором та розвитком членства тощо, натомість вони можуть просто придбати існуючу юридичну особу, перейменувати її під свої потреби та запустити тимчасовий політпроект під чергові вибори. *«Основний пік перейменувань партій припав на 2014-2016 роки, коли відбувалися вибори до парламенту та місцевих рад. Друга хвиля перейменувань почалася 2019-го в межах підготовки до парламентських і місцевих виборів. Від початку 2019 року назву змінили 58 партій, половина з яких — від вересня»,* — йдеться в дослідженні Руху ЧЕСНО [28].

ДИНАМІКА ПЕРЕЙМЕНУВАНЬ ПАРТІЙ

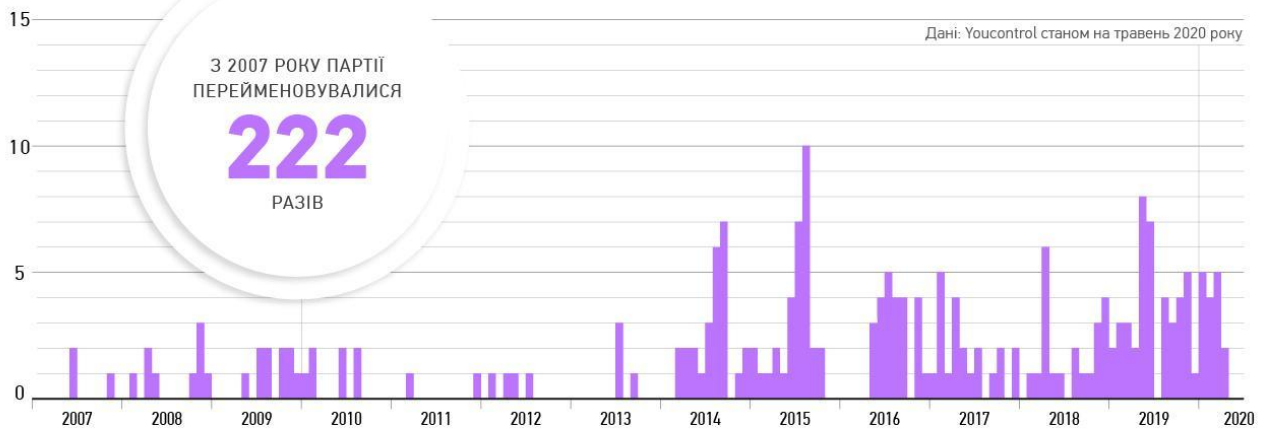

Рис. 2. Динаміка перейменувань політичних партій в Україні [28]

Ще одним суттєвим корупціогенним фактором, який виник у парламенті після виборів за змішаною виборчою системою, стало використання депутатів-мажоритарників для формування в подальшому провладної більшості.

За офіційними даними міжфракційних переходів у Верховній Раді 4-го, 7-го та 8-го скликань, депутати-мажоритарники складали основу, на якій трималась влада та створювалась провладна більшість. Тобто після проходження до парламенту депутати-мажоритарники, які балотувались на виборах як самовисуванці, входили до владної більшості. Відтак також можна говорити про політичну корупцію, маніпулювання виборчим процесом та введенням в оману виборців, адже, якщо би кандидат під час виборів заявляв, що увійде до складу більшості, то не факт, що йому вдалося би перемогти.

«Влада, по суті, тримається на "мажоритарці". Кожного разу, коли в Україні вибори проводилися за змішаною системою, партія влади утворювала або намагалася утворити підконтрольну більшість у парламенті саме завдяки депутатам, обраним за одномандатними округами. Так було з кучмівським блоком "ЗаЄДУ" і з "Партією регіонів", так сталося і з Блоком Петра

Порошенка "Солідарність" у 2014 році», — йдеться в дослідженні Руху ЧЕСНО [46].

Наприклад, співвідношення мажоритарників та списочників у Верховній Раді 7-го скликання (2012-2014 роки) у провладної фракції «Партії регіонів» було не таким значним, але перевага мажоритарників була так само очевидною: 140 проти 82. Якби вибори проводилися за суто пропорційною системою, то якраз опозиція на початку роботи парламенту змогла би створити коаліцію, адже сумарно провела за списками більше депутатів, ніж «Партія регіонів» та Комуністична партія.

Натомість у Верховній Раді 8 скликання провладна фракція «Блоку Петра Порошенка «Солідарність» діяла за тією ж схемою. Крім 69 проведених до парламенту мажоритарників, до провладної фракції приєдналася низка депутатів-самовисуванців. За всю каденцію до фракції приєдналось 77 списочників та 90 мажоритарників.

В свою чергу, в опозиційних фракціях «Самопоміч», «Радикальної партії Ляшка», «Батьківщини» та «Опозиційного блоку» переважали депутати-списочники.

Натомість у депутатських групах «Партії «Відродження» та «Волі народу», які були у ВРУ 8 скликання і яких називали «фракціями мажоритарників», ситуація була такою — до першої з них ніколи не входив жоден списочник, а в другій мажоритарники становили переважну більшість. До слова, ці депутатські групи, за даними Руху ЧЕСНО, стабільно були одними з найменш дисциплінованих і лідирували за прогулами.

Крім того, як свідчать офіційні дані з сайту Верховної Ради, депутати-мажоритарники мають типову відмінність від списочників: вони набагато частіше переходять до інших фракцій залежно від політичної кон'юнктури. Аналіз Руху ЧЕСНО щодо динаміки переходів народних депутатів між фракціями у трьох скликаннях Верховної Ради, обраних за змішаною системою, мажоритарна складова — це один із головних чинників, який підточує

незалежність українського парламенту від президента. Крім того, вона робить Верховну Раду менш структурованою та менш передбачуваною [46].

ПЕРША ФРАКЦІЯ В ПАРЛАМЕНТІ: ВЛАДА ТА МАЖОРИТАРНИКИ

За даними про міжфракційні переходи з офіційного сайту ВРУ. Враховано першу фракцію в парламенті для кожного депутата, включно з тими, що набули повноважень після початку діяльності ВР.

chesno.org
facebook.com/chesno.movement
+38 (067) 658 77 98

Рис. 3. Перша фракція у Верховній Раді 4, 7 та 8 скликань [46]

На жаль, дані про міжфракційні переходи у Верховній Раді України перших трьох скликань недоступні. Однак, наприклад, відомо, що у ВРУ 3-го скликання провладна Народно-демократична партія показала слабкий результат на парламентських виборах і за її списком до Верховної Ради пройшло 28 депутатів (17 списочників і 11 мажоритарників). Фракція НДП тоді стрімко збільшилася до 93 депутатів саме за рахунок мажоритарників-самовисуванців. Проте цього не було достатньо для утворення більшості в парламенті навіть спільно з союзною президенту Леоніду Кучмі СДПУ(о).

В свою чергу, у Верховній Раді 4-скликання (2002–2006 роки) провладний кучмівський блок «За єдину Україну» провалив вибори і посів лише третє місце після «Нашої України» та Комуністичної партії. Політична сила президента була повністю залежною від мажоритарників, адже лише завдяки їм змогла створити потужну фракцію: кількість таких депутатів, для яких «Єдина Україна» стала першою фракцією, була вчетверо більшою, ніж кількість їхніх списочників. Натомість фракції «Нашої України» та Комуністичної партії більшою мірою склалися зі списочників.

«Переважали мажоритарники у тій Верховній Раді і в інших фракціях, які можна вважати провладними, крім хіба що СДПУ(о). Щоправда, навіть настільки вміле використання змішаної системи не допомогло Кучмі отримати цілковито підконтрольний парламент», — зазначають в дослідженні ЧЕСНО [46].

Водночас, офіційні дані сайту Верховної Ради свідчать, що найбільша кількість переходів депутатів була саме у мажоритарників, на яких у Верховній Раді 4-го скликання, за даними аналізу ЧЕСНО, припадало в середньому 2,2 переходи, а на списочників – лише 0,9.

Рис. 4. Кількість переходів народних депутатів України у Верховній Раді України 4, 7 та 8 скликань [46]

Натомість у Верховній Раді 7-го скликання (2012-2014 роки) більшість міжфракційних переходів депутатів сталася після Революції Гідності. Тоді значна частина депутатів-мажоритарників з фракції «Партії регіонів» перейшла до групи Ігоря Єрмеєва «Економічний розвиток», що увійшла до нової коаліції.

«Загалом фракцію Партії регіонів залишило, вийшовши з неї або перейшовши до "Економічного розвитку", провладної "Суверенної європейської України" або опозиційної групи "За мир та стабільність", 67% мажоритарників і 63% списочників. Група "За мир та стабільність", до якої

увійшло чимало комуністів, залишилася опозиційною до нової влади, тоді як дві інших новоутворених фракції стали співпрацювати з нею», — йдеться у дослідженні Руху ЧЕСНО [46].

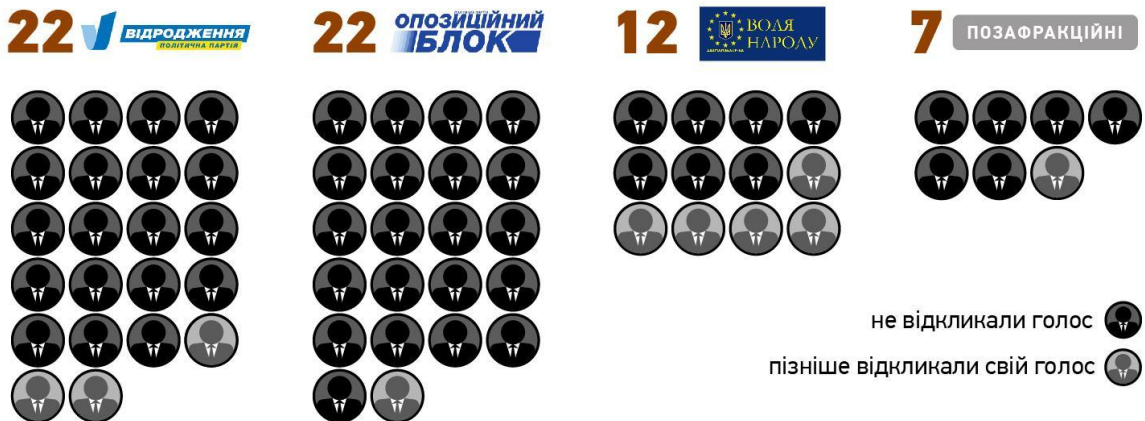
Після публікації електронних декларацій народних депутатів їх аналіз у 2015 році продемонстрував, що мажоритарники у Верховній Раді багатші за списочників, а депутати-багатії не голосують за антикорупційні законопроекти. Заощадження мажоритарника виявились у 1,5 разів більші, ніж заощадження середнього списочника [29].

Водночас використання недоброчесних методів ведення виборчих кампаній на мажоритарних округах дало можливість кандидатам, які мали ресурс, обратись до Верховної Ради 8 скликання навіть після голосування у парламенті за так звані «диктаторські закони 16 січня». Із 63 нардепів, яким вдалось переобратись, 53 депутати пройшли до парламенту саме за мажоритарними округами і увійшли до фракцій та груп колишніх «регіоналів» [43].

ГОЛОСУВАЛИ ЗА ДИКТАТУРУ І ЗНОВУ В РАДІ

63 депутати, з них 53 – мажоритарники

Фракції Верховної Ради VIII скликання, які прихистили депутатів, що голосували за закони 16 січня:

На основі даних з сайту Верховної Ради

chesno.org
facebook.com/chesno.movement
+38 (067) 658 77 98

Рис. 5. Депутати, які голосували за «диктаторські закони 16 січня» у ВРУ 7 скликання, пройшли до парламенту наступного скликання [43]

Дані моніторингу позачергових парламентських виборів 2014 року Громадянської мережі ОПОРА підтверджують, що майже 70% порушень під час цієї виборчої кампанії були пов'язані з підкупом виборців та стосувалися діяльності кандидатів-самовисуванців у мажоритарних округах. За її ж даними, адміністративним ресурсом також найчастіше зловживали самовисуванці-мажоритарники [22].

Ще одна тенденція парламентських виборів 2014 року — понад 80 кандидатів здобули перемогу на тому ж самому окрузі, на якому вони перемогли у 2012 році. Тенденція, за якої кандидат повертатиметься на округ знову, і знову, не є випадковою, адже, як показує досвід, такий кандидат має адміністративний вплив, може бути власником чи керівником підприємства, робітники якого голосують саме за нього.

Крім того, чинником суттєвої диспропорції та викривлення мажоритарної системи стали межі та особливості округів. Так, наприклад, на позачергових парламентських виборах 2014 року на мажоритарних округах депутатські мандати отримали Володимир Парасюк та Юхим Звягільський. Якщо перший переміг на окрузі №122 у Львівській області з результатом 69 281 голос (56.56%) [57], то другий на окрузі №45 в Донецькій області переміг із результатом лише 1 454 голосів (72.73%) [58]. За даними ЗМІ, ще у 2012 році в Донецькій області межі округу №45 визначили так, щоб туди потрапили міста й містечка навколо Донецька, де були розміщені саме підприємства, підконтрольні Юхиму Звягільському, який був депутатом усіх восьми скликань ВРУ.

На парламентських виборах 2019 року диспропорція мажоритарних округів та аномальні перемоги були ще більш помітні. Так частково окупований округ №51 на цих виборах став найменшим: у ньому були зареєстровані лише 3 133 виборці, з яких проголосували 837 осіб (26,7%), а голосування відбулося тільки на двох ділянках у прифронтовому селищі Зайцеве Бахмутського району. У підсумку тут переміг 51-річний самовисуванець Олександр Ковальов, отримавши лише 220 голосів (33%), що є найменшою кількістю голосів, відданих за мажоритарника-переможця в історії українських виборів [35]. На цих прикладах ми чітко бачимо колосальну різницю в десятки тисяч голосів виборців на мажоритарних округах для здобуття одного й того ж депутатського мандату.

Як зазначають науковці Дарон Аджемоглу та Джеймс Робінсон у відомій праці «Чому нації занепадають?» описують, як у Великобританії відбувалась парламентська реформа в 1838 році, що передбачала низку положень, спрямованих саме на викорінення політичної корупції, в тому числі і на дотримання рівності виборчих округів, що би забезпечувало однакове представництво від однакової кількості виборців і унеможливлювало диспропорцію округів та дискримінацію. Народна хартія впроваджувала

механізм відкликання виборцями обраного парламентаря незважаючи на його майновий стан, оплату роботи парламентарів, що давало змогу представникам ремісничих професій, торговцям та робітникам балотуватись та працювати у парламенті, коли вони відривались від своєї основної роботи. Одним із найбільш суттєвих нововведень була пропозиція зменшити термін роботи парламенту на один рік, що, на думку авторів, визначалось як найефективніший спосіб контролю хабарництва і шантажу. *«Оскільки раз на сім років виборчий округ можна купити (навіть при таємному голосуванні), але жодного гаманця не вистачить купувати виборчий округ (при системі загального виборчого права) кожні наступні 12 місяців; і тому що парламентарії, обрані лише на рік, не зможуть ігнорувати й зраджувати своїх виборчі округи, як нині»* [1, с. 274]. Тут варто додати, що за спостереженням аналітиків Руху ЧЕСНО, найбільш продуктивним періодом українського парламенту або як зараз це називають «турбо-режимом» є перший рік-два роки після обрання, далі починається спад та рух в сторону перманентних системних конфліктів або ж політичної кризи.

Ще одним суттєвим корупціогенним фактором у відносинах влади та мажоритарних депутатів в парламенті було розподілення з державного бюджету коштів на округи депутатів. Саме завдяки цьому механізму влада могла впливати на окремих депутатів в якості стимулу під час потрібних голосувань, натомість останні також використовувати свою позицію для «торгівлі» за окремі питання. Як показав аналіз цих шести розпоряджень Кабінету міністрів щодо розподілу субвенції у 2017 році, кошти розподілялися між депутатами та регіонами держави вкрай нерівномірно [3].

Варто також окремо пояснити, що таке субвенції. Щорічно з державного у місцеві бюджети виділяються кошти на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій. Таким чином Уряд держави спрямовує ці дотації або ж «субвенції» на допомогу регіонам, які найбільше потребують ресурсів для будівництва шкіл, лікарень, доріг тощо. Субвенції видаються під конкретні проєкти, водночас у Кабінету міністрів

немає ані чіткого та затвердженого механізму розподілу цих коштів, ані прозорого конкурсу, за результатами якого обиралися би проекти-переможці. Є постанова Кабінету міністрів часів Миколи Азарова №106 від 2012 року [41], в якій йдеться про мінімальні умови виділення коштів під конкретні проекти, але немає самих критеріїв розподілу коштів між проектами, які відповідають цим умовам. Тобто в цьому випадку якраз і прихована дискреція повноважень чиновників Уряду, які на власний розсуд можуть ухвалювати рішення про суми виділених субвенцій в регіони.

У 2017 році за депутатами також закріпили розподіл субвенцій і на законодавчому рівні. Тоді при Міністерстві фінансів була створена комісія з розподілу субвенції, яка не менш ніж наполовину мала складатися з членів Комітету Верховної Ради з питань бюджету. Тобто самі ж депутати вирішували, хто з мажоритарників і в якому об'ємі отримає кошти на округи. А ресурси виділялись значні, наприклад, у 2017 році було виділено близько 6 млрд 234 млн грн.

За даними аналізу розпоряджень Кабміну Руху ЧЕСНО, деякі округи депутатів отримали в десятки разів більше за інші. Найбільше коштів виділили на округи провладних представників, а також тих мажоритарників, які голосували за законопроекти щодо державного бюджету, тоді як на округи мажоритарників з опозиції грошей давали значно менше або ж не виділяли взагалі [3].

Найбільше отримали округи депутатів більшості з «Народного фронту» і БПП або ж груп мажоритарників «Воля народу» та «Відродження», які ситуативно підтримували коаліцію. Аналіз даних продемонстрував, що вирішальний вплив на розмір субвенції, яка виділяється на округ, мають чотири показники: політична приналежність депутатів, регіон, голосування цих депутатів за законопроекти, пов'язані з бюджетом, та володіння компаніями [3].

Рис. 1. Топ-10 субвенцій на округи депутатів-мажоритарників

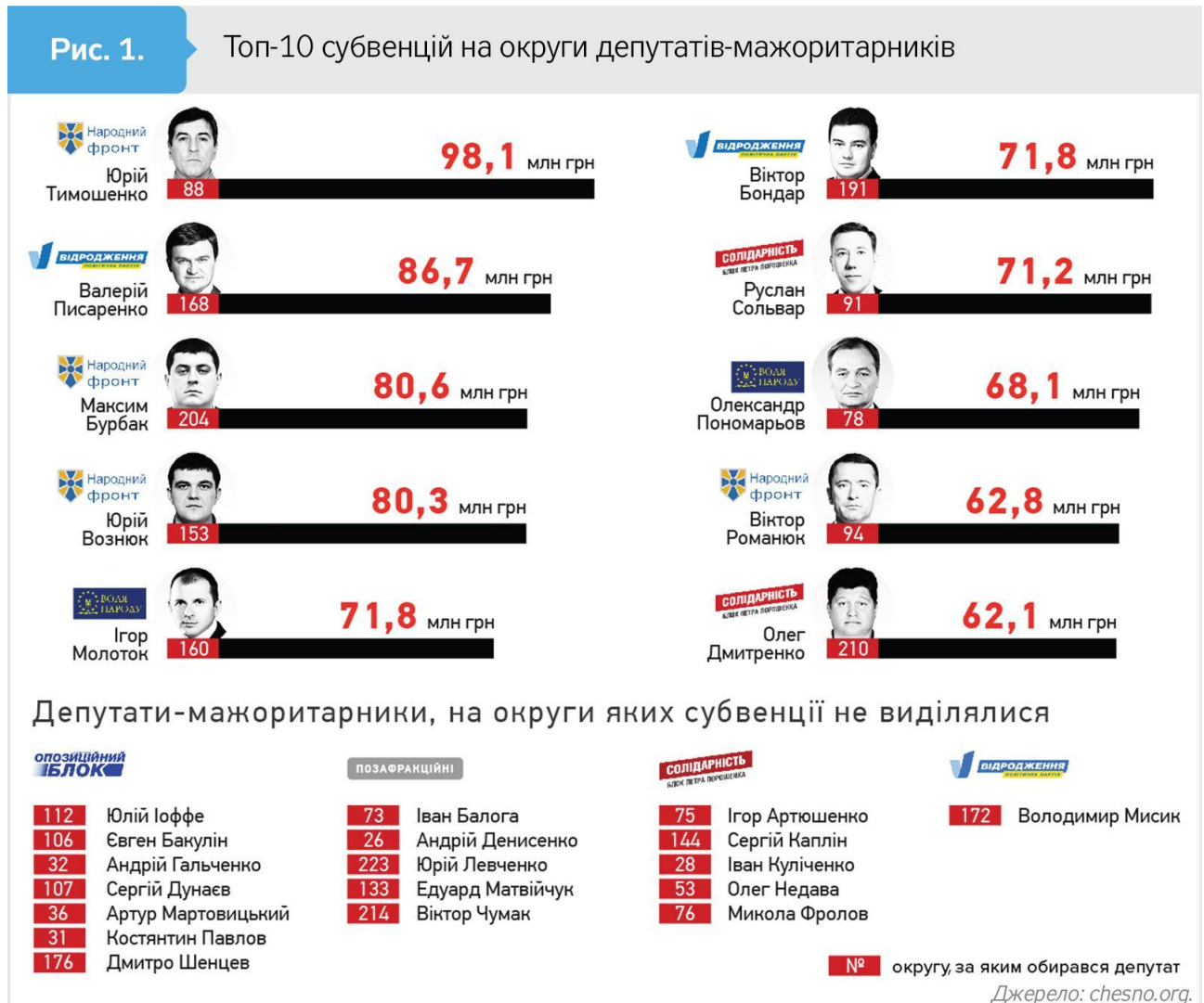

Рис. 6. Топ-10 субвенцій на округи депутатів-мажоритарників у ВРУ 8 скликання [3]

Нерівномірний розподіл державних субвенцій на округи лояльних до влади депутатів-мажоритарників породжував іще одну корупційну складову — «розпил» коштів на тендерних закупівлях. Адже досить часто освоєння цих бюджетів на місцях здійснювали фірми, які прямо або опосередковано були пов'язані із депутатами чи їхнім близьким оточенням. А після цього депутати-мажоритарники ще й рекламували свої здобутки під час наступних виборчих кампаній у вигляді «вибитих» з держбюджету коштів на свій округ — наприклад, встановлення дитячо-спортивних майданчиків, закупівлі медичного

або канцелярського обладнання у лікарні та заклади освіти, ремонту будівель або реконструкції вулиць або площ в населених пунктах.

Досвід Верховної Ради 8 скликання, яка була обрана за змішаною виборчою системою, показав ще одну важливу прогалину у її функціонуванні. Партії, які мали мінімальну соціологічну підтримку в населення на рівні 1%, могли кандидувати своїх представників як самовисуванців на одномандатних виборчих округах, а після проходження до Верховної Ради вони утворювали однойменну з назвою партії депутатську групу, яка за чисельністю переважала навіть деякі фракції політичних партій.

Яскравим прикладом реалізації цього механізму стала «Партія «Відродження» та однойменна депутатська група у Верховній Раді 8 скликання. До неї увійшли переважно колишні члени «Партії регіонів», які на парламентських виборах 2014 року пройшли по мажоритарних округах, а в парламенті увійшли до депутатської групи. Згодом більшість членів цієї групи вступили до лав «Партії «Відродження», що дозволило одразу розпочати реалізацію її програми у Верховній Раді [51].

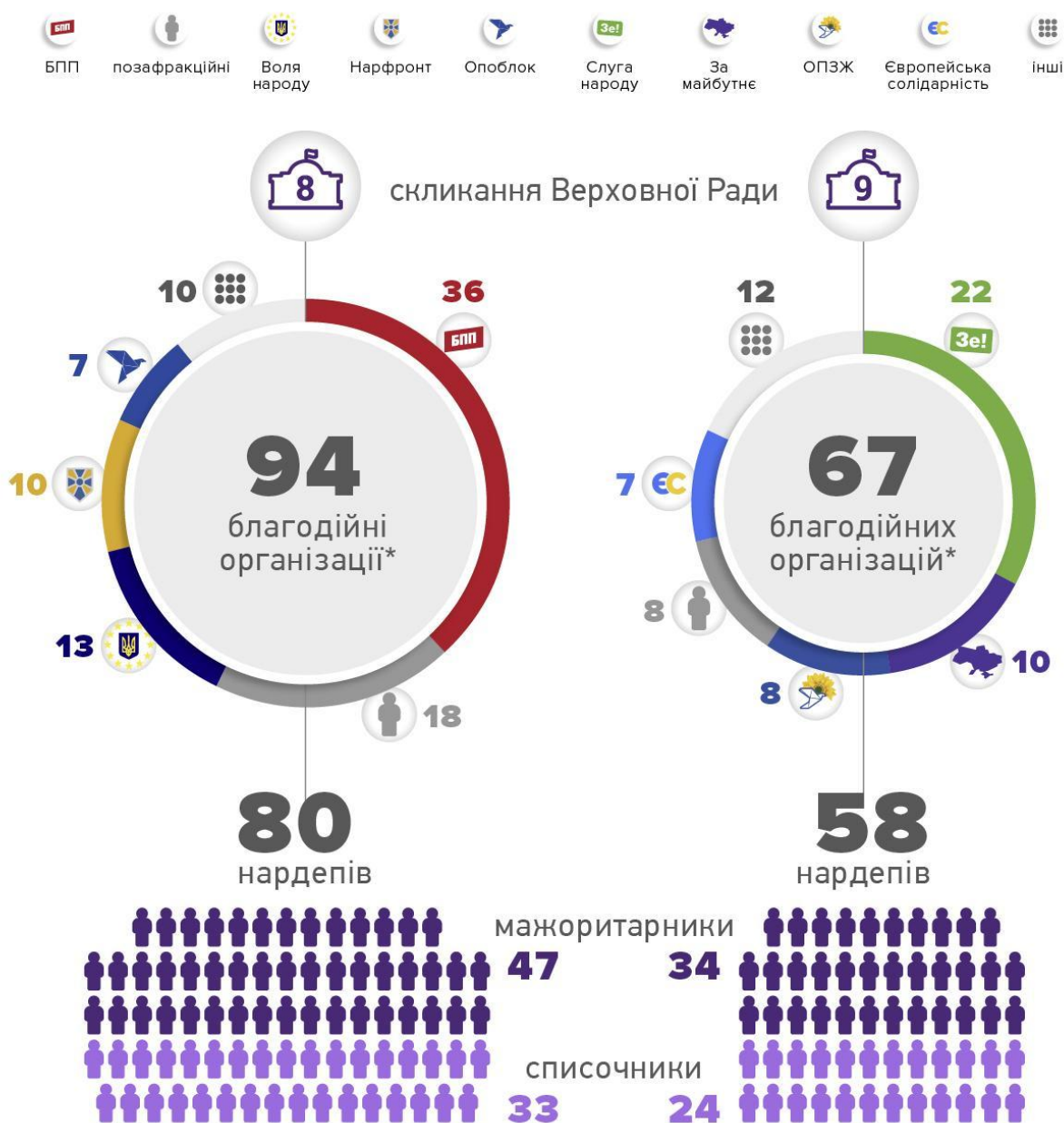
Такий обхід виборчої системи дозволяв керівникам дрібних партій не витрачати зусилля на партійну розбудову, підбір та розвиток партійного членства, мінімізувати витрати та ресурс на участь у виборчих кампаній тощо. Натомість мажоритарникам-самовисуванцям такі обставини забезпечують партійну парасольку в парламенті, а також дають додаткові переваги для «вибивання» бюджетних коштів на власний округ.

Також аналіз роботи депутатів Верховної Ради 8 скликання показав, що депутати-мажоритарники частіше «кнопкодавили» або ж порушували процедуру особистого голосування під час ухвалення законів у парламенті (26% або кожен четвертий); у порівнянні зі списочниками мажоритарники частіше не брали участь у голосуваннях (майже 24%), а також частіше були фігурантами антикорупційних розслідувань (37%) [46].

Ще одним механізмом політичної корупції, який набув популярності останнім часом серед українських політиків стали благодійні організації, які також можуть називати фондами, міжнародними фондами чи організаціями тощо. Їх політики або кандидати досить часто використовують для непрямого підкупу виборців, наприклад, для роздачі продуктових наборів, товарів, безоплатного надання різних послуг, організації безкоштовних поїздок та екскурсій до місць відпочинку, святкових концертів та святкувань і навіть для безкоштовної роздачі «секонд хенду» [50].

Аналітики Руху ЧЕСНО наголошують, що зазвичай кандидати стають використовують механізми надання благодійної допомоги, користуючись важким соціальним становищем громадян або ж використовують в популістичних цілях складні проблеми місцевої громади. Звісно, точкова допомога окремим сім'ям чи маленьким громадам дозволяє вирішити певні проблеми, проте такі дії все-одно можемо розцінювати як прямий чи непрямий підкуп виборців. Благодійні організації політики створюють як зручний механізм для «засівання» своїх округів з обов'язковим нагадуванням виборцям, кому він має дякувати за таку «допомогу». *«Часто благодійні організації активізуються перед виборами і зникають відразу після них. У двох останніх скликаннях парламенту найбільший відсоток благодійних організацій серед нардепів був у мажоритарників, адже саме через них вдавалось акумулювати та розповсюджувати різні ресурси»,* - йдеться в аналізі Руху ЧЕСНО [50].

БЛАГОДІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАРДЕПІВ

Дані для 8-го скликання — з електронних декларацій нардепів за 2017 рік.
 Дані для 9-го скликання — з електронних декларацій нардепів за 2019 рік.
 * Входять також благодійні фонди, міжнародні благодійні фонди, всеукраїнські благодійні фонди, фундації та ін.

Рис. 7. Благодійні організації народних депутатів України [50]

У Верховній Раді 9-го скликання 58 нардепів задекларували 67 благодійних організацій. Найбільший відсоток мають представники

президентської фракції «Слуга народу», найменший — «Батьківщини». У попередньому скликанні парламентарі мали більше благодійних організацій — 94, найбільший відсоток був у провладної фракції БПП, найменший — так само в «Батьківщини» [50].

Згодом під час президентських виборів 2019 року аналіз кандидатів продемонстрував, що депутати-мажоритарники часто виступали у ролі технічних кандидатів. Наприклад, тоді у президентських перегонах взяла участь рекордна кількість кандидатів — 44, 25 з них були депутати (15 списочників та 10 мажоритарників). Проте ці депутати-мажоритарники, які йшли в президенти, під час парламентських виборів не змогли здобути на своїх округах навіть 50% голосів виборців [25].

СКІЛЬКИ ГОЛОСІВ ОТРИМАЛИ У СВОЇХ ОКРУГАХ МАЖОРИТАРНИКИ – КАНДИДАТИ У ПРЕЗИДЕНТИ

(ПОРІВНЯНО З ВИБОРАМИ ДО ВРУ)

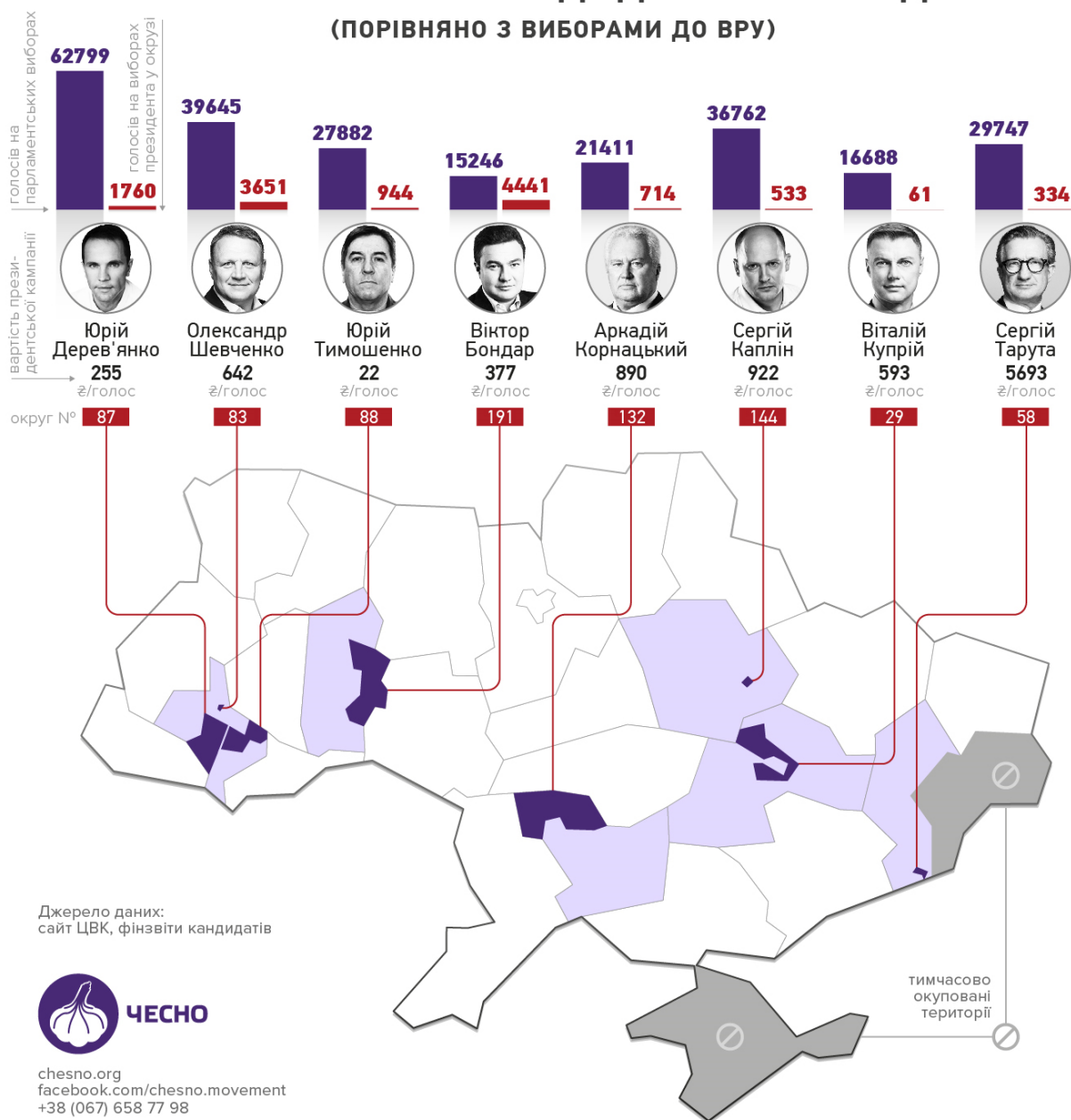

Рис. 8. Скільки голосів отримали у своїх округах мажоритарники – кандидати у президенти [8]

Вся ця низка факторів, які депутати-мажоритарники використовують задля політичних маніпуляцій, стала підґрунтям для того, щоб говорити про остаточну дискредитацію мажоритарної складової у виборчій системі. Саме

вона була сферою, де політична корупція проявлялась найчастіше та концентрувалася в цей час.

Отже, можемо узагальнити та окреслити такі негативні риси змішаної виборчої системи: посередня політична структурованість парламенту, втрата великої кількості голосів внаслідок «змарнованих» голосів у мажоритарних округах, спотворення волевиявлення громадян через фальсифікації на місцевому рівні, послаблення партійних структур та осередків.

Водночас, на думку українських науковців, багаторазове використання змішаної виборчої системи на виборах в Україні свідчить, що вона певним чином утримує політичний баланс між необхідністю модернізації електорального процесу і політичними інтересами провладних партій, між представництвом у парламенті загальнонаціональних і регіональних еліт [60, ст. 76].

РОЗДІЛ 4. ПРОПОРЦІЙНА СИСТЕМА, ВИБОРИ 2006 ТА 2007 РОКУ: ПРОДАЖ МІСЦЬ У СПИСКУ, «КНОПКОДАВСТВО» ТА НОВИЙ ВИБОРЧИЙ КОДЕКС

Якщо ретроспективно подивитись на політичну історію України, то можемо побачити, що саме пропорційна система була однією з перших, яку застосовували у незалежній українській державі на початку ХХ століття. Так, наприклад, за пропорційною системою відбувались вибори до Українських установчих зборів, які Центральна Рада призначила на 22-24 січня 1918 року. В той час списки формували «групи виборців» - це могли бути партії, організації або й просто низові ініціативи. А для того, щоб зареєструватись, потрібно було зібрати 100 підписів на свою підтримку, а межі округів повторювали межі губерній [7, ст. 24].

Однак навіть у той час, як зазначають українські історики, під час виборів до Українських установчих зборів використовували один із видів політичної корупції – реєстрацію «технічних кандидатів» або ж клонів. Так, наприклад, по Київському округу йшов «професор Грушевський», прізвище якого спеціально виділяли жирним у політичних агітках, він проводив публічні лекції, на яких дискутували стосовно «українського питання». Проте це був не Михайло Сергійович Грушевський, а його племінник Сергій Григорович. Цей кандидат мав протилежні політичні погляди від очільника УНР, був активістом чорносотенного руху та заступником Київського клубу російських націоналістів [7, ст. 25].

На жаль, провести повноцінно виборчий процес у 1918 році українській владі так і не вдалось, а Українські установчі збори не зібралися, згодом відбувся гетьманський переворот.

Політологи переконані, що пропорційна виборча система сприяє становленню політичних систем та структуризації політичних партій у постсоціалістичних країнах Східної Європи, які є досить слабкими порівняно з

країнами Заходу [12, ст. 3]. Водночас, пропорційна виборча система із використанням закритих партійних списків унеможлиблює оновлення політичних елітних груп і деформує етичні норми політичної діяльності.

В даному контексті мова йде про корупціогенні фактори, що виникають при застосуванні пропорційної виборчої системи закритих списків, зокрема те, що вона дає монопольну можливість політичним партіям та політичним блокам продавати місця кандидатам у своєму виборчому списку.

Вчергове змінити виборче законодавство в Україні вирішили у березні 2004 року. Тоді Верховна Рада прийняла новий закон «Про вибори народних депутатів України», який запроваджував пропорційну виборчу систему із закритими списками від політичних партій та виборчих блоків політичних партій, а також зниження прохідного бар'єру до 3% [18].

Саме ця негативна риса електорального процесу – закриті партійні списки – стала темою суспільного дискурсу після проведення перших виборів за пропорційною системою в Україні у 2006 році. Тоді у першій партійній п'ятірці або ж десятці, як правило, були найбільш відомі кандидати – політики, актори чи співаки, а далі у списку могли бути родичі, особисті водії чи помічники, на біографію яких виборці, на жаль, не особливо зважали. У цей період з'явилося поняття «торгівлі» партійними місцями, що серед іншого сприяло розвитку тіньового фінансування політичних партій.

У Верховній Раді 5 та 6 скликань, які були обрані за пропорційною виборчою системою, виникла низка проблем у діяльності, що згодом призвело до політичної кризи та загалом до кризи українського парламентаризму. Серед іншого це сталось й через політичну корупцію у парламенті у вигляді «тушкування» і «кнопкодавства».

Терміном «тушки» Рух ЧЕСНО, назвав депутатів, що змінили політичну позицію всупереч волі виборців, а сам процес відповідно назвали «тушкуванням». Наприклад, це ставалось тоді, коли кандидат балотувався на виборах від однієї політичної сили або ж свідомо йшов як самовисуванець, а

після перемоги і роботи у Верховній Раді входив до фракції іншої партії, змінював фракції декілька разів або ж формально рахувався у одній фракції, а фактично належав до іншої. Крім того, «тушками» називали й тих депутатів, які були обрані за списками опозиційних партій, але регулярно голосували разом з провладною більшістю [59]. Вихід із фракції, від якої депутат балотувався до парламенту, як правило, відбувається з особистих матеріальних чи інших мотивів та може свідчити про корупційну складову.

Так 6 червня 2008 року народні депутати України Ігор Рибаків, який був обраний до парламенту від «Блоку Юлії Тимошенко», а також Юрій Бут, обраний від партії «Наша Україна-Народна Самооборона», написали заяви про вихід із демократичної коаліції (яку відповідно формували фракції БЮТ та НУНС) у Верховній Раді. Відтак, колеги по парламенту заявили про «підкуп нардепів» політичними опонентами, адже вихід з коаліції двох депутатів, яка нараховувала рівно 226 нардепів, призвів до розпаду більшості. Цей факт в свою чергу викликав політичну кризу в парламенті, адже за таких обставин парламент не міг ухвалити рішень та працювати в нормальному режимі. Згаданих нардепів аналітики Руху ЧЕСНО назвали першими «тушками» у Верховній Раді. *«Парламент VII скликання відзначився 9 депутатами, що змінили політичну позицію всупереч волі виборців. «Тушками» стали: Андрій та Олександр Табалови, які не увійшли до складу фракції «Батьківщини»; зі складу цієї ж фракції вийшли 5 депутатів - Володимир Купчак, Вячеслав Кутувий, Олег Канівець, Віталій Немілюк, Ігор Скосар та Роман Стаднійчук, а також вигнали Василя Кравчука»,* - йдеться у висновку Руху ЧЕСНО [59].

Також в цей час набуло масового поширення у парламенті «кнопкодавство» - голосування народного депутата за інших парламентарів за їхньої згоди або без. Саме «кнопкодавство» стало яскравим прикладом політичної корупції у Верховній Раді цих скликань.

Одним із найяскравіших та гучних прикладів «кнопкодавства» стало голосування за зміни до Конституції України у 2010 році картки олігарха Ріната

Ахметова, який був відсутній у сесійні залі на момент розгляду, проте він начебто проголосував «за». Після викриття цього голосування, лідер фракції «Партії регіонів» Олександр Єфремов тоді заявив, що картка депутата Ахметова голосує так, як ухвалене рішення фракції [10].

Попри те, що порушення процедури особистого голосування депутата – це порушення ст.84 Конституції України, Регламенту ВРУ, закону «Про статус народного депутата» та низки європейських стандартів і вимог, однак жодного депутата протягом багатьох років та сотні зафіксованих Рухом ЧЕСНО фактів, так і не було притягнуто до відповідальності. Звісно, окремі факти порушення процедури ухвалення рішень у парламенті розглядались на Комітеті з питань регламенту або ж обговорювались з трибуни парламенту та у самій сесійній залі, проте далі заяв засудження ганебної поведінки нардепів, жодних наслідків не було. Сам факт «кнопкодавства» мав абсурдний корупційний вигляд, адже законодавець для того, аби ухвалити закон у найвищому законодавчому органі країни, порушував Основний закон держави.

До слова, Конституційний Суд України ухвалив два рішення щодо неконституційності двох законів, зокрема серед підстав для такого рішення було порушення процедури їх ухвалення – «мовного» закону та закону про референдум. Правники навіть застерегли, що масове порушення процедури ухвалення законів, може призвести до їх делігітимації та правового колапсу в державі, адже через цей фактор можна оскаржити і визнати неконституційними значну кількість законів у КСУ.

«Конституційний Суд України наголошує, що процедура розгляду та ухвалення парламентом законопроектів, розгляд пропозицій до законопроектів повинні ґрунтуватися на принципах, визначених Конституцією України. Недотримання цих принципів або нехтування ними порушує демократичні вимоги щодо конституційної процедури розгляду та ухвалення законопроектів, а також ставить під сумнів легітимність ухвалених законів», - йдеться у повідомленні КСУ [14].

Варто наголосити, що ця корупційна практика, а також маніпуляції із реєстрацією нардепів на пленарні засідання не зникли в парламенті навіть після оновлення складу ВРУ після Революції Гідності. Тенденція із посиленням «кнопкодавства» у 8 скликанні лише посилювалась із кожною сесією. Якщо на початку каденції Рух ЧЕСНО фіксував поодинокі випадки порушень, то наприкінці найзухваліші з-поміж «кнопкодавів» натискали на кнопки відсутніх колег цілими рядами [14].

Кількість фактів неперсонального голосування за фракціями у ВРУ 8 скликання [14]

Точної кількості законопроектів ВРУ 8 скликання, голосування за які відбулися з порушенням процедури, немає, але Рух ЧЕСНО зафіксував понад 160 таких законопроектів, серед яких призначення на посаду прем'єр-міністра України Володимира Гройсмана, про приватизацію держмайна, про Конституційний суд України, держбюджет та ін. [14].

У Верховній Раді 7 скликання за спікерства Арсенія Яценюка у сесійній залі була встановлена нова система для голосування «Рада-3», в яку вмонтували сенсорну кнопку, яка передбачала, що депутат мав пальцем однієї руки утримувати сенсор, а іншою рукою натискати на кнопки «за», «проти» або «утримався» протягом всього відведеного часу для голосування. На встановлення нової системи тоді з держбюджету витратили 460 тисяч гривень, проте в роботу її так і не запустили. Неофіційно нардепи пояснювали це тим, що зацікавленні в збереженні старої системи, адже через багатьох депутатів-прогульників голоси за потрібні законопроекти доводилось компенсувати «кнопкодавством». Відтак заявляли про те, що є якісь технічні труднощі з системою, що її можна зламати і викривити результати голосування тощо. Однак досвід Київської міської та Вінницької обласної ради протягом років роботи аналогічних систем для голосування продемонстрував, що вона технічно унеможлиблює «кнопкодавство», працює ефективно і навіть дає можливість економити витрати бюджетних коштів на закупівлю паперу, адже законопроекти, порядок денний, таблиці поправок та проекти рішень депутати отримували на електронному табло свого робочого місця, а не в роздрукованому вигляді.

Крім того, запровадження такої системи передбачає інший підхід у вирішенні механізму політичної корупції – технічне вирішення з мінімізацією участі людини, а не санкції і покарання, які передбачені криміналізацією «кнопкодавства». Відтак зміна механізму голосування мала превентивні переваги і не мала рис каральної та санкційної системи. Запустити в роботу систему із сенсорною кнопкою у Верховній Раді вдалося лише в Верховній Раді 9 скликання за спікерства Дмитра Разумкова у березні 2021 року [31].

Низка критичних кроків окремих депутатів змусили керівників партій до більш ретельного підбору кандидатів у партійні списки, які мали більш суворо дотримувались партійної дисципліни і не підтримували б політичних опонентів під час голосувань. Зокрема партійні лідери обіцяли попереднє оприлюднення

виборчих списків та надати право громадськості перевіряти списків на недоброчесних кандидатів. Це також підвело політичних лідерів до дискусії про потребу нового етапу в еволюції виборчої системи і запровадження відкритих партійних списків.

Попередній досвід застосування різних виборчих систем в Україні продемонстрував низку обмежень та критичних прогалин, які дозволяли політикам на свою користь маніпулювати виборчим процесом. Це було і при мажоритарній системі абсолютної більшості, при пропорційній системі та при змішаній. Остання поєднала та акумулювала в собі негативні аспекти базових виборчих систем. «Засівання» мажоритарних округів гречкою, протягування «кота в мішку» або ж потрібних партійному керівництву людей у закритій частині списку тощо. Відтак через всю цю низку чинників вкотре постало питання про зміну виборчої реформи, однак на цей раз із залученням зовнішніх експертів та представників громадянського сектору. В ході низки фахових дискусій, наукових конференцій та публічних обговорень фахівці зійшлися на думці, що найбільш ефективною та оптимальною для України може бути пропорційна виборча система з відкритими списками. Вона мала дати конкретний механізм виборцю та посилювала його роль на те, аби він міг вплинути на формування виборчого партійного списку шляхом голосування не лише за номер партії у бюлетені, але й за конкретного кандидата у ньому, що дозволило формувати рейтинг осіб з максимальною підтримкою виборців. Крім того, ця система мала поєднати в собі кращі практики базових виборчих систем – і відповідальність партій за своїх кандидатів, запускала внутрішньопартійну конкуренцію, і можливість зберегти зв'язок із виборцями як у мажоритарній системі за рахунок формування територіальних партійних списків та голосування за кандидатів від обраної партії поіменно.

Експерти переконані, що пропорційна виборча система з відкритими партійними списками більш інклюзивна. Водночас відкриті партійні списки запобігатимуть торгівлі місцями у виборчому бюлетені. Вони створюватимуть

стимули для залучення тих, хто вже має народну підтримку на місцевому рівні. В результаті можуть з'явитися політичні партії, сконцентровані навколо ідей, а не окремих осіб [11].

Питання боротьби з корупцією в державі, в тому числі і у політичній сфері, стало одним із головних гасел нової влади після Революції Гідності. Політичні кандидати на позачергових президентських виборах, а згодом і партії на парламентських виборах обіцяли скасувати «виборчий закон Януковича» та реформувати виборчу систему, яка б дала виборцям інструмент впливу на обраних депутатів. Так, наприклад, виборча реформа та запровадження відкритих виборчих списків були серед обіцянок кандидата у президенти Петра Порошенка, згодом це стало окремим VI пунктом коаліційної угоди «Європейська Україна» (Блок Петра Порошенка, «Народний фронт», «Батьківщина», «Самопоміч» та Радикальна партія Олега Ляшка) у Верховній Раді [44] та низки міжнародних зобов'язань України. Проте, як ми бачимо із перебігу політичних подій, згодом влада зрозуміла, що скасуванням мажоритарки вона втратить важливий важіль впливу на політичну систему та ухвалення потрібних рішень в державі. Тому можна було спостерігати за зміною політичної риторики та маніпуляціями про її неважливість, низку заяв про «не на часі» виборчих змін, а також протест з боку самих мажоритарників.

У 2015 році депутати Верховної Ради зареєстрували п'ять законопроектів, мета яких була спрямована на реформування виборчого законодавства в Україні, але лише два з них відповідали обіцянкам, які політики давали під час Революції Гідності.

Проект нового Виборчого кодексу у першому читанні ухвалили в листопаді 2017 року з мінімальною кількістю 226 голосів. Його авторами стали на той час голова Верховної Ради Андрій Парубій, депутат від фракції «Блок Петра Порошенка» Олександр Черненко та обранець від «Народного фронту» Леонід Ємець. У другому читанні та в цілому Виборчий кодекс депутати ухвалили 19 грудня 2019 року, він набув чинності 1 січня 2020 року.

Очевидно, що новий Виборчий кодекс не став «чарівною пігулкою» та не вирішив одночасно усіх проблем політичної корупції в державі, проте він на ще один крок наблизив виборчі процеси до більшої відкритості, прозорості та підзвітності. В свою чергу виборці отримали більший вплив на політиків, адже з'являється можливість власним голосом формувати партійний список. Так, наприклад, в момент волевиявлення виборець має поставити відмітку в бюлетені не лише за політичну силу, а й за кандидата від цієї партії. *«Таким чином виборець фактично отримує вплив на формування партійного списку, підвищуючи шанси стати депутатом того кандидата, який йому подобається, а не був включений до списку партійними лідерами через політичні домовленості або ж через продаж місць»*, – зазначають у Громадянській мережі ОПОРА [24].

Серед іншого нові виборчі правила передбачають, що кандидатами мають бути не обов'язково члени партії, однак партія їх балотує і кандидати мають бути затверджені нею. Цей механізм передбачено для того, аби партія мала політичну відповідальність за кожного кандидата від неї і в разі недоброчесної поведінки політика політсила могла публічно відреагувати. *«Існує два списки: єдиний і територіальні. Партія формує єдиний список, а потім розподіляє всіх своїх кандидатів (окрім першого, який має гарантоване місце) у територіальні списки. Таким чином залишається позитивний елемент мажоритарної системи – зв'язок кандидата із виборцями певної громади, яку він буде представляти в разі обрання»*, – пояснюють в ОПОРА [24].

На даний час у Верховній Раді України працює робоча група над внесенням змін та доповнень до Виборчого кодексу, зокрема щодо врегулювання питань агітації, реклами у соціальних мережах, використання замовної соціології тощо. Адже чинний Виборчий кодекс і законодавче поле загалом не впливає на такі неформальні та негативні явища, як: дочасна агітація; VIP-агітатори (президент, голови ОДА і т.д.); джинса або прихована агітація; замовна соціологія; агітація в день тиші та ін [9].

Громадські організації, які займаються моніторингом виборів та роботою народних депутатів наголошують, що на даний час відсутні механізми, які дозволяють притягнути до відповідальності партії та ЗМІ, які порушують виборчі правила під час електорального процесу або ж навіть у міжвиборчий період. В разі, якщо відсутні законні санкції, відтак учасники виборчого процесу можуть вчиняти маніпулятивні дії для отримання власної вигоди. Наприклад, у теперішній редакції Виборчого кодексу відсутнє визначення «дочасна агітація». Як правило, політики та партії в цьому контексті відповідають, що таким чином вони «інформують» громадян про власну діяльність. Але, чомусь, ця активна робота з «інформування» громадян з'являється зазвичай лише в рік виборів [9].

Ще однією із форм дочасної агітації, коли вибори офіційно ще не розпочалися, є залучення VIP-агітаторів. Наприклад, коли перед місцевими чи парламентськими виборами президент країни представляє команду партії в якомусь окремому місті чи регіоні. Відтак глава держави використовує своє службове становище і працює на рейтинг партії центральної влади. Аналогічно спостерігалось залучення голів ОДА і сайтів ОДА перед виборами для «інформування» громадян про кандидата від влади [53].

Крім того, невирішеним залишається вкрай складне питання заборони або ж дозволу агітації в день тиші, оскільки в теперішній час контролювати ці дії у соцмережах поки неможливо та надто складно технологічно. *«Але агітація в день тиші є не лише у соцмережах, але й у зовнішній рекламі. І цю технологію використовують, по суті, всі партії. У робочій групі зі змін до Виборчого кодексу обговорюється можливість дозволити агітацію на вихідних, коли відбуваються вибори, обмеживши відстань до ділянки. Якщо узаконити ці процеси, які наразі неможливо упередити, то принаймні витрати на таку агітацію будуть відображені у звітах»,* - йдеться у рекомендаціях [53].

Серед існуючих важливих прогалин Виборчого кодексу, є зокрема й наявність 25% виборчої квоти, яка нівелює ідею та механізм відкритих списків.

Наразі Виборчий кодекс передбачає існування двох списків — загального та окружного. Послідовність кандидатів у загальному виборчому списку затверджує політична партія на своєму з'їзді, також вона затверджує і місця у списках кандидатів у округах. *«І навіть коли кандидати на нижчих позиціях набирають більше голосів, ніж перший номер в окрузі, але не долають 25% виборчої квоти (цих голосів достатньо, щоб отримати один мандат), то мандат отримує перший номер окружного списку, скільки б голосів він не набрав. Відтак кандидат може перемогти, якщо він у прохідній частині загального чи окружного списку, а 25% виборчої квоти може отримати лише представник доволі рейтингової партії. Таким чином мінімізується вплив виборця на формування персонального складу рад. За результатами місцевих виборів 2020 року, згідно з даними сайту ЦВК, які проаналізував Рух ЧЕСНО, 67 депутатів були обрані 0 голосів», - наголошують в Русі ЧЕСНО [9].*

Ще одним недоліком є те, що можливістю змінити місце голосування онлайн могли скористатися недоброчесні суб'єкти виборчого процесу, відтак це дало можливість збільшити кількість своїх прихильників, а в умовах низької явки може призвести до спотворення відсоткового співвідношення результатів голосування. Натомість покарання за внесення завідомо неправдивих даних до реєстру виборців у законодавстві відсутнє.

Також Виборчий кодекс передбачає проведення другого туру виборів лише у містах, де кількість виборців перевищує 75 тис. Результати виборів довели, що у менших громадах відрив між кандидатами у мери малих громад може бути несуттєвим. Так, на виборах 2020 року у 15 містах відрив склав до 100 голосів [9].

ВИСНОВКИ

Політична корупція в Україні завжди була однією з найбільш актуальних та наріжних тем суспільного обговорення протягом української історії. З історичних джерел відомо про політичну корупцію у вигляді підкупу виборців ще в часи козацької демократії під час голосування за полковників та інше козацьке керівництво. Про політичну корупцію і підкуп виборців під час виборчого процесу наприкінці XIX століття писав і класик української літератури Іван Франко, який невдало балотувався до австрійського парламенту та польського сейму.

Політична корупція під час виборів стала приводом до Помаранчевої революції 2004 року. Натомість виборча корупція режиму Віктора Януковича призвела до Революції Гідності 2013-2014 років. Від початку російсько-української війни політична корупція становить загрозу національній безпеці, адже російська влада використовує її у гібридній війні проти України зокрема й для того, щоби підірвати державу зсередини. Саме політична корупція є тим небезпечним інструментом, який послаблює національні інституції та знищує українську оборону.

Створення антикорупційних органів в Україні — НАБУ, НАЗК, САП та Антикорупційного суду — продемонструвало масштаби корупції, її глибину в державній системі та актуалізували гостроту проблеми.

Поняття корупція має низку різних визначень і контекстів, які залежать від галузі науки, яка її досліджує, від історичного проміжку дослідження, політичної системи, а також різних груп і культур, в яких відбуваються корупційні дії. Проте науковці єдині в тому, що корупція — це проблема, яка шкодить життю людей на планеті у різний спосіб — в економічній, соціальній та політичній сферах.

Попри низку різних визначень, науковці сходяться на думці, що корупційні діяння — це, перш за все, отримання приватної вигоди в

різноманітний спосіб за рахунок інших. Вони наголошують, що вигода не обов'язково може мати грошову форму, наприклад, це може бути призначення на посаду чи просування кар'єрними щаблями, певне замовлення чи нагорода.

Також науковці наголошують, що варто розрізняти корупцію у державній сфері та у приватній, а також корупцію індивідуальну та інституційну. Корупційні діяння також мають інші форми прояву та свою класифікацію, наприклад, патронаж, клієнтелізм, блат тощо.

Перші парламентські вибори у відновленій незалежній державі відбулись за мажоритарною виборчою системою (1994 рік). Попри те, що прихильники цієї моделі апелювали до її ефективності в країнах Європи, однак в українських реаліях мажоритарна система абсолютної більшості продемонструвала цілу низку недоліків та обмежень. Зокрема те, що переможець за такої системи отримує все, натомість інші кандидати та волевиявлення їхніх виборців залишаються не представленими. Відтак в країні відбувається поляризація суспільства та формується двопартійна політична системи або система домінуючої партії.

Згодом Україна перейшла на змішану виборчу систему (1998, 2002, 2012, 2014, 2019 роки). Деякі науковці та експерти вважають цю модель оптимальною для нашої держави, адже вона начебто дає змогу поєднати переваги мажоритарної та пропорційної виборчих систем. Однак тоді варто також враховувати і негативні чинники обох виборчих систем, які в поєднанні можуть виявляти не лише додаткову вигоду, а й значний негативний ефект.

В цей період в Україні виник і почав активно розвиватись ринок політичних партій—їхня реєстрація, перейменування та продаж. Крім того, політики почали використовувати механізм подвійного балотування — на мажоритарному окрузі за партійними списками. Натомість владі це дало можливість заводити «своїх» людей не лише через партійний список, а і як самовисуванців на окремих округах, які згодом приєднувались у парламенті до владної більшості. Крім того, виникла проблема диспропорції та викривлення

мажоритарних округів, різноманітні форми прямого та непрямого підкупу виборців.

В цей період політики почали використовувати в політичних корупційних цілях механізм розподілу субвенцій на округи. Цей розподіл мав значний багатомільйонний дисбаланс, а найбільшу частку отримували округи лояльних до влади депутатів.

Також під час застосування в державі змішаної виборчої системи партії з мінімальною соціологічною підтримкою могли обійти формальні правила та завести своїх представників до Верховної Ради через мажоритарні округи та утворити однойменну депутатську групу, яка за чисельністю переважала навіть деякі партійні фракції.

Крім того, в цей час широкого поширення набувають й інші форми політичної корупції у парламенті — використання політиками благодійних організацій для політичного піару та «технічних кандидатів» під час виборчих кампаній.

Після Помаранчевої революції в державі відбувся перехід до пропорційної виборчої системи (2006, 2007 роки), хоча саме вона була першою, яку застосовували у незалежній українській державі ще на початку XX століття. Однак навіть в ті часи кандидати використовували брудні технології під час електорального процесу.

Одним із найбільших корупціогенних факторів, який виникає при застосуванні пропорційної виборчої системи закритих списків, є те, що вона дає політичним партіям та блокам монополію на продаж місць кандидатів у своєму виборчому списку. За таких умов у першій партійній п'ятірці або ж десятці, як правило, балотуються найбільш відомі кандидати — політики, актори чи співаки, а далі у списку можуть бути родичі, особисті водії чи помічники, на біографію яких виборці вже не особливо зважають. Це стає суттєвим фактором для розвитку тіньового фінансування партії.

Крім того, в цей час набули поширення такі форми політичної корупції у парламенті, як поява «тушок» та «кнопкодавства». Першим терміном назвали депутатів, що змінили політичну позицію всупереч волі виборців. Наприклад, кандидат балотувався на виборах від однієї політичної сили або ж ішов як самовисуванець, а після перемоги і роботи у Верховній Раді входив до фракції іншої партії, змінював фракції кілька разів або ж формально рахувався у одній фракції, а фактично належав до іншої.

В свою чергу «кнопкодавство» — голосування народного депутата за інших парламентарів за їхньої згоди або без. «Кнопкодавство» — це порушення ст.84 Конституції України, Регламенту ВРУ, закону «Про статус народного депутата» та низки європейських стандартів і вимог. Однак за багато років та попри сотні зафіксованих Рухом ЧЕСНО фактів жодного депутата так і не було притягнуто до відповідальності. Після того, як ця форма політичної корупції отримала широкого застосування, конституціоналісти застерегли, що масове порушення процедури ухвалення законів може призвести до їх делегітимації та правового колапсу в державі, адже через цей фактор можна оскаржити і визнати неконституційними значну кількість законів у КСУ.

Після Революції Гідності політики дали обіцянку вкотре змінити виборчу систему, яка зменшила би вплив політичної корупції. А саме — скасувати мажоритарну систему і запровадити пропорційну виборчу систему з відкритими партійними списками. Ця система є більш інклюзивною через те, що виборець матиме змогу впливати на формування партійного списку, також це запобігатиме торгівлі місцями. Після низки перепон та політичних перипетій, Верховна Рада ухвалила не окремий закон, який регулює сам електоральний процес, а Виборчий кодекс, що охоплює всі види виборів в Україні. Звісно, ухвалений кодекс став своєрідним компромісом між політичною елітою, громадянським суспільством та виборцями. Через низку суб'єктивних та об'єктивних факторів він не врахував той максимум вимог, про які йшла мова на початку обговорення нових правил. Проте новий Виборчий кодекс ще на

крок наблизив нашу державу до більш відкритого електорального процесу, до більшої його прозорості та інклюзивності.

Протягом політичної історії України зміна виборчих систем та боротьба з політичною корупцією в країні з одного боку була еволюційним процесом. З іншого боку — цей процес був вимушеним вдосконаленням політичної системи, якого вимагав прогрес та модернізація країни. Водночас, кожен виток виборчого реформування при новій зміні влади мав також партикулярний політичний інтерес, а окремі політики використовували прогалини політичної системи в корупційних цілях для отримання приватної вигоди.

Кожен новий етап зміни виборчих систем в Україні був більш інклюзивним за попередній і викорінював екстрактивні елементи з політичної системи. Це позначилось на загальному розвитку політичної культури, електоральній свідомості виборців, а, що найголовніше, давало громадянам все більше механізмів впливу на обраних політиків. З'явилась можливість взаємодіяти із політиками не лише під час самого волевиявлення, але і в післявиборчий період.

В свою чергу, у політиків збільшувалась політична відповідальність перед виборцями, виникав запит та зобов'язання звітувати не лише з екранів телебачення, але й на формальному рівні у контролюючих антикорупційних органах. Однак, для викорінення політичної корупції, кумівства та підкупу суспільству потрібно докласти ще багато зусиль. Натомість для подолання політичної корупції необхідна співпраця одразу всіх ключових учасників процесу — влади, правоохоронних органів та громадянського суспільства. Для ефективного прогресу в боротьбі з корупцією та її політичними проявами потрібні не лише прозорість, підзвітність та створення антикорупційних органів, але і формування широкої коаліції груп, які будуть виступати проти чинної корумпованої системи. Потрібна низова активність, суспільна небайдужість, постійний контроль та підтримка реформ. Крім того, має бути лідерство, агенти впливу і організації, які трансформуватимуть прагнення та

ідеї в реальні зміни. Реформа також має соціально-економічну основу: часто економічне зростання продукує нові класи і групи, які хочуть іншої, більш сучасної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аджемоглу, Дарон; Робінсон, Джеймс. Чому нації занепадають / пер. З англ. Олександра Дем'янчука. – 2-ге вид., випр. – К.: Наш формат, 2017. – 440 с. – іл.
2. Барбер М. Як керувати урядом. На користь громадян і для спокою платників податків / пер. з англ. Катерина Диса. - К. : Наш формат, 2019. - 360 с.
3. Бартер лояльності [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:
<https://zn.ua/ukr/internal/barter-loyalnosti-277519.html>.
4. Бойко Н. С. Виборча система України: суспільно-політичний аспект [Електронний ресурс] / Н. С. Бойко // Державне управління: теорія та практика. – 2006. – № 1. – Режим доступу:
<http://academy.gov.ua/ej/ej3/txts/POLITICHNI/02-BOYKO.pdf>
5. Вахтанг Кебуладзе "Радянський гумор цінний хіба що як документ часу". // Локальна історія. – №9, 2020. – С. 48–51.
6. Від газет до телесеріалів: 30 років еволюції політичної агітації в Україні [Електронний ресурс] // Історична правда / Рух ЧЕСНО. – 2021. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.istpravda.com.ua/files/agitation30/page18249238.html>.
7. Вибори під свист куль. // Локальна історія. – №9, 2020. – С. 22–25.
8. Вибори Президента: як голосували за кандидатів-мажоритарників у їхніх округах [Електронний ресурс] // Рух ЧЕСНО. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.chesno.org/post/1012/>.
9. Виборчий кодекс: що потрібно змінити? [Електронний ресурс] // Лівий берег. – 2021. – Режим доступу до ресурсу:
<https://projects.lb.ua/vyborchyi-kodeks>.
10. Відповідальність за кнопкодавство: час настав! [Електронний ресурс] // Рух ЧЕСНО. – 2016. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2016/04/vidpovidalnist-za-knopkoda-vstvo/>.
11. Від імені народу. Чому Україна терміново потребує реформи виборчої системи [Електронний ресурс] // Vox Ukraine. – 2019. – Режим доступу до ресурсу:
<https://voxukraine.org/uk/vid-imeni-narodu-chomu-ukrayina-terminovo-potrebuje-reformi-viborchoyi-sistemi/>.

12. Генералюк В.В. Механізми удосконалення виборчої системи України [Електронний ресурс] / Генералюк В.В. // Державне управління: теорія та практика. – 2010. – № 1. – Режим доступу: <http://academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10gvvvsu.pdf>
13. Дослідження корупції: теоретичні та концептуальні засади. Антологія - Київ: Дух і літера, 2021. - 664 с.
14. Закон – усе, Конституція – ніщо. Як нардепи кнопкодавають закони [Електронний ресурс] // Рух ЧЕСНО. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://vybory.pravda.com.ua/files/graph/vru-knopkodavstvo/>.
15. Закон України «Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України», 24.09.1993 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3470-12#Text>
16. Закон України «Про визначення порядку обчислення скликань Верховної Ради України» від 1 лютого 2000 року № 1420-XIV. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1420-XIV#Text>
17. Закон України "Про вибори народних депутатів України", 18.11.1993. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3623-12#Text>
18. Закон України "Про вибори народних депутатів України", 25.03.2004. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1665-15#Text>
19. Закон України “Про політичні партії в Україні”, [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#n120>
20. Закон України "Про вибори народних депутатів України", 30.12.1997. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541/97-vp#Text>
21. Закон України "Про вибори народних депутатів України", 17.11.2011. - [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17#top>
22. Звіт про підкуп виборців та застосування адміністративного ресурсу на Позачергових виборах народних депутатів України [Електронний ресурс] // Громадянська мережа ОПОРА. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.oporaua.org/report/vybory/parlamentski-vybory/pozachergovi-vybory-do-verkhovnoyi-radi-2014-roku/6691-pidkup-vyborciv-ta-zastosuvannja-a-dministratyvnogo-resursu-na-pozachergovyh-vyborah-narodnyh-deputativ-ukrajiny>.

23. Іван Заєць: Поява бізнесу в Раді перетворила ідеологічне протистояння на бандитські розборки [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:
<https://vybory.pravda.com.ua/articles/2018/03/14/7149579/>
24. Історія виборів: виборчі системи в Україні [Електронний ресурс] // Громадянська мережа ОПОРА. – 2021. – Режим доступу до ресурсу:
https://www.oporaua.org/news/vybory/election_history/22821-istoriia-viboriv-viborchi-sistemi-v-ukrayini.
25. Клон, куратори та довірені особи: техперсонал президентських виборів 2019 року [Електронний ресурс] // Рух ЧЕСНО. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.chesno.org/t/57/techkandydaty.html>.
26. 18. Кобута С. Демократичні вибори в Україні 1990 року: особливості проведення та наслідки / С. Кобута, Л. Кобута // Вісник Прикарпатського університету. Історія. - 2010. - Вип. 17. - С. 35-45. - Режим доступу:
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Ist_2010_17_8
27. Корж І. Вибори в незалежній Україні. Вісник Центральної виборчої комісії. 2007. №1 (7). С/ 93-95. URL:
https://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2007_1/Page93.pdf
28. Кожна друга партія змінює назву – особливості партбудівництва в Україні [Електронний ресурс] // Рух ЧЕСНО. – 2020. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.chesno.org/post/4053/>
29. Круглі суми і зайві метри [Електронний ресурс] // Рух ЧЕСНО. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.chesno.org/t/17/vr-declaration.html>.
30. Кіпіані: Вибори у 1989 і 1990 роках за якістю були найкращими [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2018/01/31/7149560/>
31. Кінець кнопкодавству? У Верховній Раді включають сенсорну кнопку [Електронний ресурс] // Рух ЧЕСНО. – 2021. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.chesno.org/post/4548/>.
32. Липовецький С. "Правибори", хруні та обструкції / Святослав Липовецький. // Український тиждень. – 2019. – №11.
33. Лі Куан Ю. Із третього світу в перший. Історія Сінгапуру: 1965- 2000 рр. КМ-БУКС. 2016. 760 с.
34. Ложкин Б. Е. Четвертая республика: почему Европе нужна Украина, а Украине – Европа, Харьков: Фолио, 2016. – 252 с.

- 35.Люди Ахметова, мери, "афганець"-рекордсмен: хто переміг "слуг" і нардепів на Донеччині [Електронний ресурс] // Рух ЧЕСНО. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.chesno.org/post/3542/>.
- 36.Міжнародний досвід боротьби з корупцією в секторі безпеки: висновки для України. Аналітична записка [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1848/>
- 37.Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.) [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>
- 38.Погрози, шампанське і зламаний телефон. Як народжувалася Конституція України [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://vybory.pravda.com.ua/articles/2018/06/27/7149646/>
- 39.Постанова Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, N 48, ст. 663). – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1660-12#Text>
- 40.Постанова Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму щодо довір'я (недовір'я) Президенту, Верховній Раді України», 17.06.1993 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3283-12>
- 41.Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій" від 6 лютого 2012 р. №106 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2012-п#Text>
- 42.Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії // Національна безпека і оборона №7 (111), аналітична доповідь, Центр Разумкова, 2009. – Режим доступу: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD111_2009_ukr.pdf
- 43.Політичні перевертні: хто з сучасних нардепів голосував за "диктаторські закони 16 січня"? [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://vybory.pravda.com.ua/news/2018/01/17/7149553/>.
- 44.Проект коаліційної угоди "Європейська Україна" у Верховній Раді VIII скликання [Електронний ресурс] // Партія "Самопоміч". – 2014. – Режим

доступу до ресурсу:

http://samopomich.ua/wp-content/uploads/2014/11/Koaliciyna_uhoda_parafovana_20.11.pdf.

45. П'ять кругів Порошенко. // Журнал "Корреспондент", №50. – 2014. – С. 16–26.
46. Рада під контролем. Чому мажоритарники вигідні владі [Електронний ресурс] // Рух ЧЕСНО. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.chesno.org/post/557/>
47. Ротштейн Бо, лекція а в рамках курсу "Кращі практики подолання корупції" на магістерській програмі "Антикорупційні студії" в НаУКМА, 24.02.2021.
48. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. І допов. К.: Юрінком Інтер, 2012. 544 с.
49. Сім смертних гріхів української мажоритарки або Що захищають прихильники одномандатних округів на виборах до парламенту? [Електронний ресурс] // Газета "День". – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/sim-smertnyh-grihiv-ukrayinskoyi-mazhorytarky>.
50. “Сію, вію, посіваю”: для чого нардепам благодійні організації [Електронний ресурс] // Рух ЧЕСНО. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.chesno.org/post/4128/>.
51. Угрупування "позитивних справ": як українізувалися екс-регіонали [Електронний ресурс] // Рух ЧЕСНО. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.chesno.org/t/90/vidrodgennya.html>
52. Федорін В. Гудбай, імперіє: Розмова з Кахою Бендукідзе. - Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. - 266 с.
53. Фейкова соціологія і джинса: які проблеми має вирішити Виборчий кодекс? [Електронний ресурс] // Лівий берег. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: https://lb.ua/news/2021/05/14/484676_feykova_sotsiologiya_i_dzhinsa_yaki.html
54. Фукуяма Френсіс, Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції / пер. з англ. Роман Корнута. - 2-ге вид. -К.: Наш формат, 2019. - 576 с.
55. Чергові вибори народних депутатів України 29.03.1998, Список кандидатів від Соціал-демократичної партії України (об'єднаної),

- Центральна виборча комісія, [Електронний ресурс] – Режим доступу: - <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd1998/webproc0vfc93.html>
56. Чергові вибори народних депутатів України 29.03.1998, Одномандатний виборчий округ №12, зареєстровані кандидати, Центральна виборча комісія, [Електронний ресурс] – Режим доступу: - <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd1998/webproc0vfc93.html>
57. Позачергові вибори народних депутатів України 26.10.2014, Одномандатний виборчий округ №122, результати, Центральна виборча комісія, [Електронний ресурс] – Режим доступу: - <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp040pt001f01=910pf7331=122.html>
58. Позачергові вибори народних депутатів України 26.10.2014, Одномандатний виборчий округ №45, результати, Центральна виборча комісія, [Електронний ресурс] – Режим доступу: - <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp040pt001f01=910pf7331=45.html>
59. "Чесно": Рада непростора і має хронічні болячки [Електронний ресурс] // Фонд Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://dif.org.ua/article/chesno-rada-neprozoza-i-mae-khronichni-bolyachki>
60. Яковлева Н. І. Динаміка змін системи виборів народних депутатів України / Н. І. Яковлева // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право. - 2017. - № 1-2. - С. 74-79. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2017_1-2_14
61. Як козаки собі владу обирали. // Локальна історія. – 2020. – С. 10–15.
62. A.J.Heidenheimer, M. Johnson and V.LeVine, Political Corruption: A Handbook (Transaction, New Brunswick, 1989), p. 966.
63. Alina Mungio-Pippidi, The Quest for Good Governance. How Societies Develop Control of Corruption (2015).
64. Carl J.Friedrich. The Pathology of Political: Violence, Betrayal Corruption, Secrecy and Propaganda. New York: Harper & Row, 1972, pp. 287.
65. Fukuyama, Francis (2013). What is Governance? Governance, vol. 26, issue 3 (July), pp. 347-368.
66. Fukuyama, Francis: What is Corruption? Against Corruption: a collection of essays (12.05.2016), URL: <https://www.gov.uk/government/publications/against-corruption-a-collection-of-essays/against-corruption-a-collection-of-essays#francis-fukuyama-what-is-corruption> (дата звернення: 26.02.2021).

67. Gutmann J. Perception vs. experience: Explaining differences in corruption measures using microdata / J. Gutmann, F. Padovano, S. Voigt. // *European Journal of Political Economy*. – 2020. – C. 1–14.
68. Heather Marquette, Caryn Peiffer. *Collective Action and Systemic Corruption*, Paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, University of Warsaw 29 March-2 April 2015, URL:
<https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/b5944a31-85b6-4547-82b3-0d4a74910b07.pdf>
69. Inge Amundsen. *Political corruption. An Introduction to the Issues*. – Chr. Michels Institute, Bergen, 1999, p.3; <http://www.cmi.no>
70. Kostiuchenko, Tetiana. "Anti-Corruption Policies and Practices in Post-Soviet and Eastern European State." In *How to Conceptualize Corruption? Conference Proceedings: Interdisciplinary Corruption Research Forum*, June 2017, edited by Anna K. Schwickerath. Paris, 2018.
<https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/57389>
71. Ledeneva, Alena. "From Russia with 'Blat': Can Informal Networks Help Modernize Russia?" *Social Research* 76 no. 1 (2009) 257-88.
72. Ledeneva, Alena, *How Russia Really Works: The Informal Practices That Shaped Post-Soviet Politics and Business*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2013.
73. Miller, Seumas (2018). *Corruption*. In: Edward N. Zalta, ed. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford University. E-book.
74. Philp Mark. *Conceptualizing Political Corruption. Concepts & Contexts*, 3rd ed., 41–58. (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2002).
75. Rose-Ackerman, Susan (2010a). *Corruption: Greed, Culture, and the State*. *Yale Law Journal*, vol. 120 (November).